

The Special Work of Literary Realism in the Representation of Human Life in the War-torn Land, Based on the Novel *Zamin-e Sukhte*

Mohammad Irani¹ | Sara Mirzai²

1. Corresponding Author, Associate Professor in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran. E-mail: m.irani@razi.ac.ir
2. M.A. Graduate in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran. E-mail: Sarahmirzaieooo@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 19/09/2023
Received in revised form:
02/02/2024
Accepted: 07/02/2024

Keywords:
Fiction,
School of Realism,
Native Realism,
War Novel,
Ahmad Mahmood,
Zamin-e Suxte.

ABSTRACT

When the people of a country are attacked by an enemy, the invasion by the aggressor can have profound effects on the life, economy, history, culture, and even literature of the defending nation. In such circumstances, literature, with a sense of commitment and the intention to fulfill its role, plays a crucial part in representing the events and realities of a war-torn society. To accomplish this duty, literature examines and directly or indirectly describes the incidents and harmful effects of war and its various psychological, social, economic, and cultural consequences in the society. Unlike other literary trends and schools, realistic literature is limited and exclusive to re-creating and retelling reality. Realist writers try to narrate events as they occur, presenting them in a report and exactly as they happen - without passing the bitter, sweet, harsh, or gentle aspects through a specific lens or perspective. The realist writer's view of the battlefield is distinct from ideological, mystical, or spiritual perspectives; therefore, it does not distort reality or embellish events, avoiding exaggeration that renders the facts surreal. They believe that in depicting the reality of war and reflecting on events, one should refrain from exaggeration, otherworldly viewpoints, and myth-making, representing the truth as it is or is happening. Ahmad Mahmood (Ataa), a prominent writer from the South Country's storytelling tradition, is recognized as one of the leading contemporary authors. He employs realism and localization in his works, highlighting the elements of his environment. This research focuses on the study of *Zamin-e Sukhte*, which emphasizes the role of realism in representing human life. As an eyewitness narrator, the author recounts the suffering caused by urban warfare and the damage inflicted on both human lives and economic foundations, which he has witnessed firsthand. In this novel, he illustrates the material and spiritual toll of the enemy's attack on the city of Ahvaz and its residents, revealing the harsh realities of war. He vividly depicts the destructive effects of bombings, the extensive devastation, and the resulting casualties, injuries, and suffering experienced during the first three months of the imposed war.

Cite this article: Irani, M., Mirzai, S. (2025). The Special Work of Literary Realism in the Representation of Human Life in the War-torn Land, Based on the Novel *Zamin-e Sukhte*. *Research in Narrative Literature*, 13 (4), 241-273.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/rp.2024.9624.1837

Extended Abstract

Introduction:

Literature serves as a reflection of a nation's thoughts and culture, and it is undeniable that one of the most profound ways to understand the spirit of any country is through its literature. This body of work is, in fact, the product of literary creativity that has developed and evolved within the social and cultural context of its time. Undoubtedly, any war aimed at invading a country, with the tragic consequences of innocent lives lost, land destruction, and the plundering of national assets, cannot be deemed sacred or commendable. However, the act of defending one's borders, life, property, and honor against an invading enemy is both commendable and a source of pride for nations around the world. The reflection of freedom-seeking and oppressed movements of nations in bondage and colonization in literary works is significant. In recent decades, literature related to sacred defense has emerged, focusing on the Iran-Iraq War and the events of that era. A forward-looking study examines the role of literary realism and native realism in one of Ahmad Mahmoud's works, which represents the southern school of fiction writing. The central concern of the writers was the role of realism in conveying the harsh realities of war from the perspective of an impartial observer, free from any bias in representation or interpretation. The re-examination of the novel of native realism was prompted by the author's articulation of his mission to report events truthfully, reflecting his commitment as a realistic or native realist writer. When the narration of wartime events is approached from a realistic and humanistic standpoint, it dispels spiritual interpretations and transcendental notions, revealing the stark truth and the grim reality of war to all. A truth-seeking individual and a realistic writer are acutely aware of their own predicaments, having been ensnared in an unequal conflict and subjected to the relentless onslaught of enemy bombs, missiles, and gunfire. They witness the indiscriminate and brutal massacre of innocent, defenseless civilians during the siege of their city, feeling the unhealed wounds of displacement and the devastation of homes upon their inhabitants. This awareness encompasses the destruction of the hopes and dreams of their generation. Ahmad Mahmoud, a writer hailing from the cherished southern front, endured the ravages of war from its inception until its conclusion, forever remaining a guardian of his beloved youth. As a narrator, witness, and observer, Ahmad Mahmoud employs his realism to create the most authentic reconstructions by vividly depicting urban warfare in the events and incidents of the war's early days. We are after showing how native realism has affected the expression of the realities of the eight-year war in Khuzestan with the study of *Zamin-e Suxte* and measuring the success of the writer in expressing the impartiality of the war's misfortunes.

Methodology:

One of the prominent literary schools for analyzing contemporary novels is realism, along with its sub-branch, native realism. This approach has been employed in the study and analysis of Ahmad Mahmoud's novel *Zamin-e Sukhte*. After conducting a thorough examination of the novel and identifying the method for analyzing its content, we extracted the principles of realism and native realism. Based on these principles, we analyzed the components that align

with them, using examples and evidence from the text of the novel. Ultimately, this process led us to uncover the main theme of realism in the selected work.

Results and Discussion:

In war fiction literature, there are two primary approaches: one presents a mystical and idealistic view of war, while the other portrays war as a source of human suffering and adversity from a realistic perspective. The works of authors in the latter category depict the more horrific and tragic aspects of war, showcasing the suffering and fear experienced by ordinary people during air raids, the inevitability of death, the relentless cycle of anxiety, migration, the disintegration of families, and the loss of loved ones are shown in before everyone's eyes. In fact, the most important topics of war fiction literature are martyrdom, veteran affairs, displacement, captivity, migration, bombing, etc. By examining Ahmad Mahmoud's *Zamin-e Sukhte* based on the anti-war components presented, this novel can be classified as a realistic and anti-war work since Ahmad Mahmoud describes the events of the war in a documentary style, and the novel's characters and people who are still involved in the issues related to the revolution are caught off guard by the enemy army's entry into Iran and their deployment on the border and near the city of Ahvaz; the rumor of war among the people becomes a reality with the bombing of the airport. In these circumstances, due to the people and the government's unpreparedness, it takes time to accept and cope with the tragedy of war, and the novel also deals with the early days of the war and the people's involvement in the issues of the beginning of the war, and in these circumstances, it is common for the world to be negligent away from the war. Ahmad Mahmoud also laments the indifference of the people and the government away from the crisis, and he has written the story for this reason. The novel realistically portrays the ugliness and filth of war. War-torn people are harmed by both the enemy and fellow citizens who are traitors or profiteers thinking of looting national assets, making it even more difficult for defenseless people.

Conclusion:

In *Zamin-e Sukhte*, each character embodies a specific type of society, particularly one embroiled in war, which Mahmoud depicts with stark realism and grimness. Even among the anti-war elements presented, there are characters whose behaviors and actions align with these themes. Kal Shaban symbolizes the profiteers who, during the war, seek to exploit the situation through price gouging and food hoarding. Rezi Jib Bar and Ahmad Fari represent individuals who loot abandoned homes. The Narges family illustrates a household that, due to the disappearance of its patriarch, endures poverty and hunger, leading to the disintegration of its foundation. Mohammad Mechanic epitomizes patriotic citizens, while Baran symbolizes a warrior who is martyred, among others. In general, the society that Ahmad Mahmoud depicts serves as a microcosm of Iran's society during that period. The role of native realism is to portray the realities of a specific geographical area and environment from which the writer originates or in which they write, as well as the context in which the events of the novel unfold. Consequently, the novel *Zamin-e Sukhte*, which addresses the harsh realities of war, is classified as a realistic and anti-war work. The narrative fundamentally rejects the notion of war, revealing its grim aspects through heartbreaking scenes that illustrate the plight of the dead and wounded, the destruction and adverse consequences of conflict, and the misfortunes and challenges it creates. Ultimately, the work condemns both the Taliban and war profiteers.

کارویژه واقع‌گرایی ادبی در بازنمایی زندگی انسان در سرزمین جنگ‌زده بر پایهٔ رمان زمین سوخته

محمد ایرانی* | سارا میرزایی^۲

۱. نویسندهٔ مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: m.irani@razi.ac.ir
۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: Sarahmirzaieooo@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۸

واژه‌های کلیدی:

ادبیات داستانی،

مکتب واقع‌گرایی،

رنالیسم بومی،

رمان جنگ،

احمد محمود،

زمین سوخته.

زمانی که مردم یک کشور مورد هجوم دشمن قرار می‌گیرند، هجوم قوم متجاوز تأثیرات زیادی در زندگی، اقتصاد، تاریخ، فرهنگ... و حتی ادبیات کشور مدافع خواهد داشت. در چنین شرایطی، ادبیات با احساس تعهد و به قصد ایفای نقش خود، سهم مهمی در بازنمود رخدادها و واقعیت‌های جامعهٔ جنگ‌زده بر عهده می‌گیرد. ادبیات برای ادای این وظیفه به بررسی، شرح و توصیف مستقیم یا غیرمستقیم حوادث و آثار زبان‌بار جنگ و پیامدهای مختلف روحی - روانی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن در جامعه می‌پردازد. ادبیات واقع‌گرا برخلاف جریان‌ها و مکاتب ادبی دیگر، محدود و منحصر به بازآفرینی و بازگویی امر واقع است. نویسندگان واقع‌گرا می‌کوشند تا رویدادها را گزارش‌گونه و درست به همان‌گونه که اتفاق می‌افتد - بی‌آن‌که تلخ و شیرین و درشت و نرم آن را از صافی نگاه و نگرهٔ خاصی بگذرانند - بازگو کنند. نگاه نویسندهٔ واقع‌گرا به عرصهٔ جنگ، از منظر ایدئولوژی و نگرش‌های عارفانه و معنویت‌گرایانه به دور است؛ از این روی، در واقعیت امور دخل و تصرف نمی‌کند و امور واقع و حوادث را آرمان‌گرایانه و فراقوامی جلوه نمی‌دهد. آنان بر این باورند که در بیان واقعیت جنگ و بازتاب رخدادها باید از آرمان‌گرایی، نگاه ماورایی و اسطوره‌سازی به دور بود و حقیقت امر را همان‌گونه که هست یا روی می‌دهد، بازنمایند. احمد محمود (اعطاء) نویسندهٔ سرشناس مکتب داستان‌نویسی جنوب کشور که از نویسندگان مطرح معاصر است، در آثارش از واقع‌گرایی و بومی - سازی آن با تأکید بر عناصر زیست‌بوم خود بسیار بهره برده است. توجه ما در این پژوهش به مطالعهٔ رمان زمین سوخته از این نویسنده با تکیه بر تبیین کارویژهٔ واقع‌گرایی در بازنمایی زندگی انسان معطوف بوده است. نویسنده در مقام راوی شاهد، مصائب جنگ شهری و آسیب‌های وارده به بنیان‌های انسانی و اقتصادی را همان‌گونه که به چشم خویش دیده است، روایت می‌کند. وی در این رمان، خسارت‌های مادی و معنوی تهاجم دشمن به شهر اهواز و شهروندان ساکن در آن را با نمایش چهرهٔ واقعی و خشن جنگ از طریق به تصویر کشیدن آثار مخرب بمباران‌ها، حجم گستردهٔ ویرانی‌ها، کشتارها، زخم برداشتن‌ها، رنج‌ها و ... در سه‌ماههٔ اول جنگ تحمیلی بازآفرینی می‌کند.

استناد: ایرانی، محمد؛ میرزایی، سارا (۱۴۰۳). کارویژهٔ واقع‌گرایی ادبی در بازنمایی زندگی انسان در سرزمین جنگ‌زده بر پایهٔ رمان زمین سوخته.

پژوهشنامهٔ ادبیات داستانی، ۱۳ (۴)، ۲۱-۵۳.

حق مؤلف © نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: 10.22126/rp.2024.9624.1837

۱. پیشگفتار

ادبیات هر قوم، نمود و نماینده اندیشه و فرهنگ آن قوم است و تردیدی نیست که یکی از راه‌های نفوذ به روح هر کشوری، مرور ادبیات آن سرزمین است. این ادبیات در حقیقت ثمره فعالیت آفرینشی ادبی است که در فضای اجتماعی و فرهنگی دوران خود رشد کرده و متحول می‌شود. «غرض از ادبیات، تلاش و مبارزه است. تلاش و مبارزه‌ای برای نیل به آگاهی، برای تحرّی حقیقت و برای آزادی انسان و از این روست که نویسنده در مقابل عملی که می‌کند، مسئول است» (سارتر^۱، ۱۳۸۸: ۳۵).

بی‌گمان، هر جنگی که هدف از آن کشورگشایی و پیامدهای ناگوار آن، کشتار مردم بی‌گناه، خرابی و تباهی سرزمین‌ها و غارت سرمایه‌های ملی دیگران باشد، به هیچ‌روی مقدّس و ستودنی نیست؛ اما رویارویی با دشمن متجاوز به قصد دفاع از سرحدات، جان، مال و ناموس نزد تمامی ملل دنیا ستودنی و غرورآفرین است. در عین حال، اذعان باید داشت که ادبیات جنگ - به عنوان یکی از زیرشاخه‌های موضوعی ادبیات - «در طول تاریخ تغییرات عظیم اجتماعی، همواره عامل حرکت، تحول و زایش در فرهنگ، زبان، سنت‌ها و باورها بوده است. در حوزه ادبیات، ظهور و حضور جنگ و تبعات آن در آثار ادبی، ادبیات جنگ را پدید می‌آورد» (سعیدی، ۱۳۸۵: ۲۲). بر این نکته باید افزود که ادبیات مقاومت نیز در زیرگروه ادبیات جنگ جای می‌گیرد. در شناخت ادبیات مقاومت آمده است: «به مجموعه آثاری که از زشتی‌ها و پلشتی‌های بیداد داخلی یا تجاوزگر بیرونی، در همه حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی؛ با زبانی هنری (ادبیانه) سخن می‌گوید. برخی از این آثار، پیش از رخ نمودن فاجعه، برخی در میان جنگ یا پس از گذشت زمان به نگارش تاریخ آن می‌پردازند» (شکری، ۱۳۶۶: ۱۰). ادبیات پایداری نیز در سایه ادبیات مقاومت جای می‌گیرد. نقش ادب پایداری نیز برانگیختن ملت‌ها در برابر متجاوزان و سلطه‌گران است و البته «تشویق و تشجیع مردم به نجات و دفاع در برابر دشمنانی که خصمانه در پی تحمیل سلطه خود هستند» (طاهری‌نیا و یدالله پنبه‌زاری، ۱۳۸۴: ۳۴۲).

بازتاب گسترده حرکت‌های آزادی‌خواهانه و ستم‌ستیز ملل در بند و استعمارزده در آثار ادبی قابل تأمل است و در حدود نیم‌قرن اخیر، ادبیات دفاع مقدّس به آثاری اطلاق شده است - و می‌شود - که به گونه خاص به جنگ ایران و عراق و حوادث آن سال‌ها نگرشی ویژه دارد.

پژوهش پیش‌روی، به بررسی کارویژه واقع‌گرایی ادبی^۱ و رئالیسم بومی^۲ در یکی از آثار احمد محمود، به عنوان نمایندهٔ مکتب داستان‌نویسی جنوب کشور اختصاص دارد. نکته‌ای که ذهن نگارندگان را به خود مشغول داشته بود، کارکرد واقع‌گرایی^۳ در بیان واقعیت‌های جنگ از نگاه نویسنده‌ای بی‌طرف و بدون هیچ‌گونه دست‌برد در بازنمایی یا پیش‌داوری در تفسیر امر واقع بود. آنچه موجب بازخوانی رمان زمین سوخته از منظر رئالیسم بومی می‌شد، تبیین رسالت نویسنده در گزارش رویدادها و تعیین امانت‌داری و تعهد او به حقیقت به عنوان نویسنده‌ای واقع‌گرا یا رئالیست^۴ بود. روایت وقایع جنگ اگر از منظر واقع‌نگری و با نگاهی انسانی باشد، تأویل‌های معنوی و پنداره‌های ماورایی را واپس خواهد راند و حقیقت‌عریان و سیمای واقعی جنگ را به همگان نشان خواهد داد. انسان حقیقت‌بین و نویسندهٔ واقع‌گرا دغدغه‌های ممنوع خودش را که در جنگی نابرابر گرفتار آمده است و آماج بمب و موشک و گلوله‌های دشمن قرار گرفته، به خوبی درک می‌کند؛ کشتار کور و سخت‌دلانهٔ انسان‌های بی‌گناه و بی‌دفاع را در حصار شهر می‌بیند و زخم بی‌التیام آوارگی و آوار دیوار خانه‌ها را بر سر ساکنان آن با تمام وجود حس می‌کند و ویرانی آمل و آرزوهای نسل خان‌ومان سوخته را از سر دل سوختگی می‌فهمد. احمد محمود، نویسنده‌ای است از خطهٔ جنوب عزیز که از نخستین روزهای آغاز جنگ تحمیلی تا پایان آن، در آتش جنگ سوخت و تا ابد داغدار جوانان عزیزش ماند. احمد محمود روایتگر همان ماه‌های آغازین جنگ در شهر و زادگاه خویش است. او راوی شاهد و ناظری است که به مدد نگاه واقع‌گرایانه‌اش به حوادث و رخداد‌های آغاز جنگ و با به تصویر کشیدن صحنه‌های جنگ شهری، حقیقی‌ترین بازآفرینی‌ها را انجام داده است. ما در پی آنیم تا چگونگی تأثیر واقع‌گرایی (بومی) در بیان واقعیت‌های جنگ هشت‌ساله در خوزستان را با مطالعهٔ زمین سوخته نشان دهیم و میزان موفقیت نویسنده را در بیان بی‌طرفانهٔ مصائب جنگ بسنجیم.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

نگارندگان جستار پیش‌رو در پی آن بوده‌اند تا به این پرسش‌ها در پیوند با کارکرد ویژهٔ رئالیسم ادبی در بازتاب زندگی انسان و بازنمود مسائل اجتماعی در جنگ پاسخ دهند:

1. Literary Realism
2. Native Realism
3. Realism
4. Realist

- کارویژه یا وظیفه اصلی رئالیسم ادبی در برابر مصیبت‌های وارد شده بر انسان به دست انسان (جنگ) چیست؟

- رئالیسم ادبی چگونه می‌تواند به ایفای این نقش مهم پردازد؟

- نویسندهٔ رمان زمین سوخته چگونه از عهدهٔ ادای این کارویژه (وظیفه) برآمده است؟

۱-۲. پیشینهٔ پژوهش

در باب ادبیات جنگ و دفاع مقدس و هم‌چنین نقد آثار روایی بر مبنای مؤلفه‌های واقع‌گرایی، آثار مختلفی نوشته و پژوهش‌های متعددی منتشر شده است. نام بردن از تمامی آن‌ها نه ضروری می‌نمود و نه در حوصلهٔ این مقاله می‌گنجید؛ بنابراین، آنچه در پی می‌آید، نتیجهٔ بررسی پیشینهٔ پژوهش بر مبنای رویکرد نقد واقع‌گرایانه یا رئالیسم بومی به رمان معاصر با تکیه بر زمین سوختهٔ احمد محمود است.

رشیدی‌فرد (۱۳۸۳) در تحقیقی که با موضوع رمان جنگ به انجام رسانده، به مطالعهٔ ساختار رمان‌های زمین سوختهٔ احمد محمود و زمستان ۶۲ اسماعیل فصیح روی آورده است. وی این دو اثر را از نوع رمان جنگ دانسته و معتقد است که پیش از این، در هیچ نقد و نظری زیرگونهٔ «رمان جنگ» شناسایی و طرح نشده است!

سعیدی (۱۳۸۵) با بررسی رویکردهای عمده ادبیات داستانی جنگ در سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۴، به تشریح نوع نگاه نویسندگان به جنگ می‌پردازد و در یکی از این رویکردها - رویکرد سوم - به صورت اشاره‌وار به ادبیات ضد جنگ می‌پردازد.

عیدی‌پور (۱۳۸۸)، در نقد و بررسی آثار داستانی احمد محمود، او را نویسنده‌ای مردمی می‌داند و معتقد است که احمد محمود بیش از هر چیز بر تجربه و مشاهده تکیه می‌کند و همین امر داستان‌های او را در زمرهٔ آثار نویسندگان مکتب رئالیسم قرار می‌دهد. مهارت استادانهٔ احمد محمود در به کارگیری عناصر مختلف بومی زادگاهش، او را در ردیف برجسته‌ترین نویسندگان ادبیات اقلیمی ایران می‌نشانند.

مرادی (۱۳۸۸) با پژوهش در رئالیسم بومی و بازآفرینی واقعیت در آثار احمد محمود، در چهار فصل مجزا به بررسی عناصر بومی در پنج رمان احمد محمود - و از جمله زمین سوخته - و نوع رئالیسم موجود در این آثار پرداخته است. وی در پایان به این نتیجه می‌رسد که گرایش به ادبیات اقلیمی جنوب به شیوهٔ رئالیسم ویژگی بارز آثار احمد محمود است.

دلفی (۱۳۹۰)، در جستاری به بررسی عناصر داستان در زمین سوخته و مدار صفر درجه پرداخته است. او احمد محمود را نویسنده‌ای با زبان خاص می‌داند که در این دو اثر نسبت به مسائل اجتماعی در شرایط زیستی، فرهنگی، اقلیمی، اقتصادی، سیاسی مردمانش درنگ کرده و عمیق شده است. مرادمند (۱۳۹۰) با انتخاب موضوع بررسی مسائل اجتماعی و فکری در سه رمان از آثار احمد محمود و با استفاده از جامعه‌شناسی ادبی به بررسی این مهم در رمان‌های همسایه‌ها، داستان یک شهر و زمین سوخته روی آورده است. این پژوهشگر به مسائلی چون جنگ و آثار و عوارض مثبت و منفی آن، ناهنجاری‌های اجتماعی و آداب و رسوم مردم دیار جنوب - که در آثار احمد محمود مطرح هستند - التفات داشته است.

احمدی (۱۳۹۱)، با مطالعهٔ رمان‌های همسایه‌ها، داستان یک شهر، زمین سوخته و مدار صفر درجه از احمد محمود به موضوع فضاسازی در این رمان‌ها توجه کرده است. نگارنده در پایان این پژوهش، نتیجه می‌گیرد که میزان بهره‌مندی احمد محمود از عنصر فضاسازی سبب شده است آثار او جزو ادبیات اقلیمی قرار بگیرد.

یغمایی (۱۳۹۲)، در جستاری به موضوع صحنه‌پردازی و فضاسازی در سه رمان جنگ (پل معلق، زمین سوخته، نخل‌های بی‌سر) روی آورده است. وی می‌نویسد که در رمان زمین سوخته به علت انتخاب مکان (شهر اهواز) تمام صحنه‌های کتاب دلهره‌آور و ترسناک هستند و فضا به علت جنگ، فضایی خشک و بی‌روح است و در عین حال، واقعی‌تر و عینی‌تر است.

احمدپور بیرانوند (۱۳۹۵)، در پژوهش خود به بررسی سیمای جامعه در رمان جنگ اهتمام جسته است و علاوه بر رمان زمین سوخته، دو رمان نخل‌های بی‌سر و ثریا در اغما را نیز مطالعه کرده است. نویسنده زمین سوخته را روایتی بی‌طرف از جنگ می‌داند که جنبه‌های منفی و یأس‌آلود آن بر جنبه‌های مثبتش می‌چربد.

عبّاسی (۱۳۹۵)، در بررسی خود به مطالعهٔ جلوه‌های رئالیسم در سه رمان دفاع مقدّس، از جمله سرزمین سوخته روی آورده است. وی در این تحلیل، ضمن تاکید بر عناصر اصلی دبستان واقع‌گرایی: حادثه، تأثیرگذاری، صداقت، بازتاب واقعیت و آگاهی بخشیدن از عینیات، به این نتیجه رسیده که ویژگی‌ها و جلوه‌های بارز و مشترک رئالیسم با بسامد بالا در این رمان‌ها عبارتند از: برون‌گرایی، توجه به حوادث کوچک، تشریح جزئیات، توصیفات دقیق و ریز، جملات کوتاه و تلگرافی، محاوره‌ای و عامیانه با شخصیت‌های گوناگون و مردم‌آشنا.

محمودی (۱۳۹۵)، با تبیین مؤلفه‌های پایداری در رمان زمین سوخته احمد محمود، این اثر را - به سبب بازتاب پیامدهای جنگ بر زندگی اهالی محله‌ای در اهواز - آغازی برای رمان‌نویسی جنگ تحمیلی می‌داند و به این نتیجه می‌رسد که دیدگاه و رسالت واقعیت‌نگارانه نویسنده در این رمان عامل مهمی برای چگونه مطرح کردن مؤلفه‌های پایداری است.

حلووسی (۱۳۹۶)، با رویکردی مدرنیستی و اقلیم‌گرایانه به بررسی و تحلیل داستان کوتاه نویسندگان معاصر خوزستان اهتمام ورزیده است. وی ضمن بررسی آثار ۲۰ نویسنده این خطه و با بیان این که اقلیم جنوب ایران با تنوع فرهنگی و طبیعت خاص آن، وجود نخلستان، شط و دریا، نفت و صنعت، و حتی گرما که از زمینه‌های بومی جنوب است، توانسته منبع الهام فوق‌العاده‌ای برای فضاسازی در داستان‌های این نویسندگان باشد.

میرزایی (۱۳۹۷)، با بررسی مؤلفه‌ها و زمینه‌های رمان ضد جنگ در آثار احمد محمود به مطالعه دو رمان زمین سوخته و مدار صفر درجه از این نویسنده پرداخته است و در نتایج پژوهش خود اشاره کرده است که احمد محمود در رمان زمین سوخته، به شرح سه ماه اول جنگ ایران و عراق پرداخته است و ناگزیری مردم برای دفاع از آب و خاک خود، در برابر هجوم دشمن را به تصویر می‌کشد.

ولی‌پور یکانی (۱۳۹۹)، در بررسی تطبیقی بن‌مایه‌های مشترک رئالیستی در دو رمان موسم الهجرة إلى الشمال طیب صالح و همسایه‌های احمد محمود، به توصیف و تحلیل بن‌مایه‌های مشترک رئالیستی با رویکردی به مکتب ادبیات تطبیقی آمریکایی به این نتیجه رسیده است که اصلی‌ترین مشخصه این دو اثر توصیف زیبایی‌های مناظر طبیعی سرزمین خود و بازتاب روابط گرم خانوادگی میان افراد و مردم سرزمین خودشان است تا به این وسیله آنان را متوجه فرهنگ اصیل بومی خودشان بسازند.

مقدم فرهی (۱۳۹۹)، در بررسی‌ای که درباره عنصر «حقیقت‌مانندی» در رمان‌های زمین سوخته و نخل‌های بی‌سر، انجام داده، رمان زمین سوخته را داستان اندام‌واره‌ای دانسته که اجزا و عناصر آن برای زنده و واقعی نشان دادن روایت‌ها در تلاش هستند. وی نتیجه گرفته که عنصر حقیقت‌مانند یکی از کلیدی‌ترین عناصر داستان به حساب می‌آید و رمان زمین سوخته از حقیقت‌مانندی بیش‌تری برخوردار است.

آبیار قمصری (۱۴۰۰)، ضمن بررسی مؤلفه‌های رئالیسم ایرانی در رمان فارسی در ده رمان شاخص واقع‌گرا، در سه ساحت موضوعی و فکری، مضمونی و محتوایی و ساختاری، به این نتیجه رسیده است که مکاتب فکری و ادبی پس از ورود به هر سرزمین، با توجه به خصائص فرهنگی، سیاسی و اجتماعی

آن دیار به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه - به قلم نویسندگان، بومی‌سازی شده و مؤلفه‌های مخصوص به خود پیدا می‌کنند و مکتب ادبی رئالیسم نیز از این قاعده مستثنا نیست.

قناعت (۱۴۰۰)، در نقدی بوم‌گرایانه به معرفی و نقد سه رمان معاصر در حوزهٔ ادبیات دفاع مقدس پرداخته است که یکی از آن‌ها زمین سوخته است. نقد اکولوژیکی^۱ نگارنده معطوف به تبیین سهم یا جایگاه محیط زیست در جغرافیای جنگ هشت‌سالهٔ رژیم بعثی عراق با ایران است. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که زمین سوخته به عنوان رمان ناحیه‌ای و اقلیمی^۲ بیشترین توجه را به زیست‌بوم داشته است.

۱-۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

رویکرد واقع‌گرایانه به موضوعاتی مانند جامعه، جنگ و ادبیات و بررسی و تحلیل آثار ادبی از منظر واقع‌نگری از دهه‌ها قبل - با همهٔ اوج و فرودها و انتقادهای صورت‌گرفته به آن - طرفداران زیادی داشته است. جنگ به عنوان واقعیتی تلخ و شوم زندگی تازه به آرامش رسیده و جامعه از طوفان انقلاب گذشته را هدف قرار داده تا این بار به شکلی دیگر سکون ساکنان این کشتی به ساحل رسیده را برهم زند و بیاشوبد. جنگ، انسان، زندگی و جامعه را با حوادث ناگوار، مصائب بزرگ و ویرانی و کشتار به شدت تحت‌تاثیر قرار می‌دهد. نویسندهٔ واقع‌گرا بر مبنای تعهد و نقش ویژه‌ای که این مکتب بر دوش او می‌نهد، به بازنمایی روی‌دادها و نمایش واقعیت‌ها بر مبنای شرایط اقلیمی و زیست‌بوم محل زندگی خود می‌پردازد. نویسندهٔ زمین سوخته، راوی حوادث هم هست و با استفاده از زاویهٔ دید درونی و در جایگاه راوی آگاه و ناظر، در روایت‌گری خود، خواننده را به متن حوادث برده است و روی‌دادهای عرصهٔ جنگ را همانند واقعیتی حاضر و عینی، پیش چشم او قرار داده است. احمد محمود، با استفاده از شگرد و کارویژهٔ سبکی خود، به بازآفرینی ادبی حوادث با اتکا بر واقعیت‌نمایی محصور به محیط جغرافیایی زاد بومش به عنوان نقطهٔ آغاز روی‌دادهای خانمان‌سوز جنگ روی آورده است و از عناصر اقلیمی برای تأکید بر واقع‌نمایی و برجسته‌سازی حقیقت بهره برده است.

«رئالیسم به معنی واقع‌گرایی، از ریشهٔ «رئال»^۳ به معنی حقیقی و واقعی گرفته شده که خود آن نیز از ریشهٔ «res» به معنی «چیز» اخذ شده است. بر ساختهٔ آن نیز به صورت «شزیسم»^۴ یا «چیز‌گرایی»^۱ به کار

1. Ecocriticism

2. Regional & Local Novel

3. Real

4. Chosism

رفته است» (گرانث^۱، ۱۳۷۹: ۵۶). بنابراین عملکرد رئالیسم و کار نویسنده واقع‌گرا عبارت است از: «مشاهده واقعیتهای زندگی، شرح و توضیح آنها و انتخاب قهرمانان و ساختن تیپ‌های مختلف؛ به عبارت دیگر تحقیق در مسائل حیاتی نهفته در زیر ظاهر و جداکردن این حقایق از تصورات و تخیلات» (الیوت^۲، ۱۳۷۵: ۲۷۹). به بیان دیگر «آشکار ساختن واقعیت نوین، نفوذ در جنبه‌های گوناگون آن و پژوهش درباره این جنبه‌ها، انتقاد بی‌امان از اصول فئودالیسم^۳ و اخلاقیات آن، و کوتاه نیامدن در انتقاد از جنبه‌های منفی جامعه تکامل‌یابنده بورژوازی» از اصول اساسی و شناخته شده رئالیسم است» (ساجکوف^۴، ۱۳۶۲: ۳۵). رئالیسم به عنوان مکتبی ادبی، نهضتی بوده که در اواسط قرن نوزدهم در اعتراض به مکتب رمانتیسم [و البته گریز از ایده آلیسم^۵] در فرانسه پدید آمد» (داد، ۱۳۷۵: ۱۵۵). رئالیسم ادبی را نباید با رئالیسم فلسفی هم‌سنخ شمرد، زیرا خویشاوندی آنها بیشتر رضاعی است تا نسبی و تفاوت‌های آشکاری با هم دارند. حقیقت مطلب این است که - بی آن‌که بخواهم به طرح آرای منازع مکاتب فکری و مناقشه فلاسفه در این باره پردازم - تعریف جامع و واحدی برای «واقعیت» مورد بحث نمی‌توان به دست داد، زیرا همان‌گونه که دکارت (۱۹۷۵: ۱۰) می‌گوید: «مفهوم واقعیت در ردیف مفاهیمی قرار می‌گیرد که به خودی خود آن‌قدر روشن و واضح‌اند که ارائه هرگونه تعریفی از آنها می‌تواند به مبهم شدن آنها منجر گردد». بدیهی است که مفهوم واقعیت فلسفی مورد بحث مکاتب فکری و فلسفی یا مفهوم واقعیت عینی و تجربی را نباید با مفهوم واقعیت هنری و ادبی - یعنی واقعیتی مصنوع و خلاقانه که در اثر هنری و ادبی نمود می‌یابد و از طریق فلسفه و رئالیسم فلسفی به رئالیسم هنری و ادبی راه یافته است - یکی شمرد. با توجه به این مقدمات می‌توان گفت که درک ما از واقعیت‌های پیرامون، امری نسبی است و در یک متن ادبی و خلاقانه، واقعیت شکلی هنری و بازتولید شده دارد؛ بنابراین «واقعیت» موجود در اثر ادبی، خالص و ثابت نیست، بلکه از آن رو که این واقعیت «بازآفرینی» شده، لغزان، شکننده و ناپایدار است. پارسا نسب (۱۳۸۷: ۱۶) در جامعه‌شناسی ادبیات می‌نویسد: «گزاره‌های داستان یا شعر یا نمایش، به معنای تحت‌اللفظی آن صادق نیستند؛ چرا که اصولاً

1. Thing-ism
2. Damian Grant
3. T. S. Eliot (Thomas Stearns Eliot)
4. Feodalism
5. Boris Suchkov
6. Idealism

آن‌ها گزاره‌های منطقی نیستند. میان گزاره‌ای از یک داستان تاریخی یا داستانی واقع‌گرا که به ظاهر، اطلاعاتی درباره رویدادهای تاریخی می‌دهند و اطلاعاتی که در کتاب تاریخ یا جامعه‌شناسی آمده است، تفاوتی اساسی و مهم وجود دارد. حتی در شعر غنایی ذهنی، «من» شاعر، یک «من» نمایشی و افسانه‌ای است. شخصیتی که در یک داستان با چهره‌ای تاریخی آمده است، با چهره‌ای که در زندگی واقعی از او وجود دارد، فرق می‌کند. این شخصیت داستانی، فقط از جمله‌هایی که با آن توصیفش می‌کنند یا جمله‌هایی که نویسنده در دهانش می‌گذارد، ساخته شده است؛ نه گذشته‌ای دارد نه آینده‌ای و گاهی نه تداوم زندگی. زمان و مکان در داستان، زمان و مکان زندگی واقعی نیست. حتی داستانی که به ظاهر بسیار واقع‌گرا و به تعبیر نویسندگان طبیعت‌گرا، «پاره‌ای از زندگی» است، بر اساس پاره‌ای از قراردادهای هنری ساخته شده است. وی تفاوت مفهومی و ماهوی واقعیت فلسفی و علمی را با واقعیت بازسازی شده ادبی و هنری در داستان، با استدلال زیر بیان می‌کند: «دلیل این همه آن است که نویسنده داستان، از میان خیل کثیر حوادث و وقایع زندگی بیرون، آن‌هایی را که در نظر او ارزنده‌تر و گفتمانی‌ترند و پرورش‌پذیری بیشتری دارند، برمی‌گزیند و پس از گزینش، در مرحله بعد آن‌ها را به مدد تخیل و خلاقیت خود بازآفرینی می‌کند؛ واقعیاتی که گاه زیبا هستند و گاه چهره‌ای زشت و منفور دارند. این دو مرحله اساسی، یعنی گزینش حوادث و آفرینش مجدد آن‌ها، عناصری هستند که به هیچ‌وجه در نوشتن کتاب تاریخ یا جامعه‌شناسی صرف، دخالتی ندارند. حتی واقعیتی که در اثر ادبی آفریده می‌شود، الزاماً واقعیت تاریخی گزینش و بازآفرینی شده نیست؛ بعضاً واقعیتی نظیر «دُن کیشوت»^۱ است که زاینده ذهن و تخیل سروانتس^۲ (۱۵۴۷-۱۶۱۶ م) است. با این همه، امروز واقعیتی ملموس‌تر و عینی‌تر از «دُن کیشوت» سراغ نداریم. چنین واقعیاتی که در دنیای آثار ادبی ساخته و پرداخته می‌شوند، بیشتر از آن‌که «واقعی» باشند، «واقع‌نما» هستند، یعنی می‌پنداریم که واقعی هستند» (پارسا نسب، ۱۳۸۷: ۸۹). اگرچه مکتب رئالیسم در ساختار آغازینش بر این اساس پایه نهاده شد که با به تصویر کشیدن واقعیت‌های زندگی و بازگویی و بازتاب آن‌ها در اثر ادبی، در نقطه مقابل رمانتیسم^۳ و ایده‌آلیسم قرار گیرد، اما به تدریج پا از دایره واقعیات خشک و بی‌روح زندگی روزمره فراتر گذاشت و نویسندگان پیرو این مکتب کوشیدند تا با ذائقه هنری خود واقعیت‌های مکرر و مبتذل را بازسازی و نوآفرینی کنند. این در حالی است که برخی تنها جنبه واقعه‌گویی و وقایع‌نویسی رئالیسم

1. Don Quixote
 2. Miguel de Cervantes
 3. Romantism (Romanticism)

ادبی را در نظر گرفته‌اند و نسبت به خلاقیت نویسنده و تردستی او در بازسازی فضاها و واقع‌نمایی رخ دادها - یعنی جنبه ارزشمند و صبغه ادبی آن - بی‌توجه بوده‌اند. در نظر آنان رئالیسم چیزی جز گرایش محض به توصیف و نمایش حقایق طبیعی در ادبیات با همه ناهنجاری‌هایش نیست؛ به همین سبب اصرار دارند که هنرمند حق ندارد به حقیقت، شکل خاصی از تصور یا تخیل بدهد و یا تصویری تلخیص شده از حقیقت، ارائه کند.

«رئالیسم یا واقع‌گرایی یکی از مکاتب مهم و برجسته ادبی و هنری در سراسر جهان است که اگرچه به صورت خاص در قرن نوزدهم در اعتراض به مکتب رمانتیسم در اروپا به وجود آمد؛ اما امروزه جایگاه خود را به عنوان سبکی رایج در سراسر جهان حفظ کرده است» (باطنی، ۱۳۸۰: ۶۹۷).
بر اساس مطالعه صورت گرفته در میان آثاری که به ادبیات جنگ اهتمام داشته‌اند، عناصر و موضوعات مشترک، بن‌مایه‌ها و مولفه‌های زیر به دست آمد:

۱- تأثیر مخرب جنگ در معیشت مردم ۲- تأثیر جنگ بر شرایط اقتصادی ۳- تأثیر جنگ بر رفتار مردم ۴- تأثیر جنگ بر تصویر شهر ۵- دوگانگی مردم ۶- تأثیر جنگ بر حاکمیت ۷- تأثیر جنگ بر نیروی انسانی.

واقع‌گرایی یا رئالیسم ادبی بر نمایش زندگی انسان با تمام جنبه‌های خوب و بد یا زشت و زیبایش اصرار دارد. جنگ و دفاع برای کسب منافع یا حفاظت از خانواده و کیان کشور و ... نیز بخشی از زندگی نوع بشر است؛ از این روی، نویسندگان واقع‌گرا، به موضوع جنگ و دفاع به مثابه یکی از موضوعات - هرچند تلخ و ناخوشایند - زندگی انسانی توجه کرده‌اند. «رئالیسم یکی از معروف‌ترین و دامنه‌دارترین مکاتب ادبی جهان است که به منزله جنبشی در نقاشی، از دهه دوم و سوم سده نوزدهم میلادی در فرانسه آغاز شد و به سرعت به سایر کشورهای اروپایی نفوذ کرد» (پاینده، ۱۳۹۱: ۱ / ۲۱). بسیاری از نویسندگان و نظریه‌پردازان رئالیست^۱، این مکتب را انسان امروز در تمدن جدید یا کشف و ارائه آنچه انسان معاصر واقعاً هست، تعبیر کرده‌اند» (رک. سیدحسینی، ۱۳۸۱: ۱ / ۲۷۸) و «این نوع تعاریف حاکی از انطباق ذهن نویسنده با واقعیت بیرون از ذهن است، طوری که در رئالیسم ادراک نویسنده از جهان عینی با ساختاری برساخته از شخصیت و واقعه نمایان است» (اسکولز، ۱۳۷۷: ۱۱). به طور کلی، «رئالیسم در حوزه پژوهش‌های ادبی یک نوع شیوه نویسنده‌گی است که با پرهیز از اصول

1. Realist

2. Robert Scholes

رمانتیسیم، تمرکز و گرایش آن بر ثبت و توصیف دقیق تمام اموری است که واقعاً در جهان بیرونی رخ داده است» (پاینده، ۱۳۹۱: ۱/ ۲۱).

رنالیسم به منزلهٔ جنبشی ادبی حدوداً از اوایل سدهٔ نوزدهم تا آغاز جنگ جهانی اول غالباً برای نگارش داستان بود و تا زمان حاضر نویسندگان و مخاطبان خاص خود را دارد. رنالیسم از منظری کلی نقطهٔ مقابل رمانتیسیم است؛ رمانتیک‌ها نگاهی درونگرا یا ذهنیت‌مبنا به جهان پیرامون داشتند و در داستان‌ها و اشعارشان احساسات و خیال‌پروری‌های خود را برجسته می‌کردند. دنیای آثار رمانتیک، غالباً دنیایی آرمانی است که نسبتی با جهان واقعی ندارد و نابسامانی‌های آن نهایتاً حل‌شدنی است؛ این نوع آثار سرشار از رؤیا، اشباح، فرشتگان و موجودات غیرواقعی است که همگی منشأ ذهنی دارند. در این میان، رنالیست‌ها بر مشاهدهٔ عینی و بیان فارغ از عواطف شخصی تأکید دارند. داستان‌نویس رنالیست در پی آن است که خود واقعیت را بدون هیچ دستکاری برای خواننده توصیف و باورپذیر کند.

«هدف نویسندهٔ رنالیست این است که مخاطب از راه ادبیات تا حدِّ ممکن با خود زندگی روبه‌رو شود، نه نسخهٔ بدلی و تحریف‌شدهٔ آن. تمرکز اصلی نویسندهٔ رنالیست بر واقعیت است، آن هم واقعیت جنبه‌های تلخ و دردناک زندگی توده‌های محروم جامعه، نه زندگی اقلیتی مرفه» (پاینده، ۱۳۹۱: ۱/ ۲۹). بر عکس رمانتیک‌ها که از مشکلات اجتماعی روی برگردانده و به خیال‌پردازی خود پناه می‌برند، نویسندهٔ رنالیست نگاه کاوش‌گرانهٔ خود را دقیقاً به مشکلات اجتماعی معطوف می‌کند و مصداق‌ها و نمونه‌های آن را در یک برهه از مکان و زمانی خاص، دستمایهٔ نوشتن داستان خود می‌کند. نویسندهٔ رنالیست اعتقاد دارد، هنری والا است که در تلاش باشد تا وفاداری به واقعیت - نه رویدادهای نادر، بلکه وقایعی از زندگی اکثریت محروم جامعه - را به تصویر بکشد.

«در مکتب رنالیسم اصل بر این است که نویسنده در اثر خود، تخیل خود را چندان به کار نگیرد و با بی‌طرفی و به دور از هرگونه قضاوتی، صرفاً راوی داستان باشد. مهم‌ترین ویژگی آثار رنالیستی آن است که انسان را موجودی اجتماعی مطرح می‌کنند و ریشهٔ تمام رفتارهای نیک و بد او را در اجتماع جستجو می‌کنند. قهرمانان داستان رنالیستی غالباً از طبقهٔ متوسط اجتماع برگزیده می‌شوند که نمایندهٔ هم‌نوعان و هم‌فکران خود هستند» (نوری، ۱۳۸۵: ۲۰۶).

داستان رئالیستی بر یک رویداد خاص متمرکز است و رسالتش بازنمایی دقیق واقعیت آن رویداد است. تمام تلاش نویسنده این نوع داستان آن است که توهمی از واقعیت پدید آورد تا مخاطب زمان خواندن داستان احساس کند که عین واقعیت به او نشان داده شده است؛ بنابراین، صحنه‌های داستان رئالیستی، حتی شکل ظاهری اشیای بی‌اهمیت باید مفصلاً شرح داده شوند، طوری که مخاطب گاه احساس کند شرحی غیر داستانی از مکانی واقعی و یا توصیفی عینی از اشیای واقعی در آن مکان را خوانده است، نه داستانی برآمده از تخیل را (پاینده، ۱۳۹۱: ۱/۵۳). فضای داستان رئالیستی باید برای مخاطب ملموس و محسوس و هدف آن بیان واقعیت‌های اجتماع باشد. نویسنده در این نوع داستان باید شخصیت‌ها و موقعیت‌های آن‌ها را از دید یک گزارش‌گر عینی با دقت فراوان توصیف و ترسیم کند. لوکاج در اثر خویش «معنای رئالیسم معاصر»، ادبیات مدرن را به سه شاخه اصلی تقسیم می‌کند: ۱- ادبیات پیشرو یا آوانگارد^۱، یا مدرنیسم آزمایشی. ۲- ادبیات کمونیستی اروپای شرقی - که امروز دیگر وجود خارجی ندارد. ۳- واقع‌گرایی یا رئالیسم انتقادی (موقن، ۱۳۸۷: ۶۷). در نظر وی، «رئالیسم سوسیالیستی»^۲ نیز تنگ‌نظرانه و دگماتیک^۳ است؛ چراکه نویسندگان رئالیست سوسیالیستی تناقض‌های زندگی اجتماعی را ساده می‌پندارند و اعتقاد دارند که «اتوپیا»^۴ یعنی جامعه سوسیالیستی تحقق یافته است؛ عقیده‌ای که سبب می‌شود بینش آنان همانند بینش مدرنیسم، ایستا بماند (همان: ۶۷).

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. بازنمایی تأثیر مخرب جنگ در معیشت مردم

۲-۱-۱. مهاجرت و پیامدها

در بیشتر جوامع در صورت نبود امنیت، افراد مجبور به ترک وطن برای یافتن محلی امن برای گذران زندگی می‌شوند. «مهاجرت شکلی از تحرک جغرافیایی یا مکانی جمعیت است که بین دو واحد جغرافیایی صورت می‌گیرد؛ این تحرک جغرافیایی، تغییر اقامتگاه از مبدأ یا محل حرکت به مقصد یا محل ورود است. این گونه مهاجرت‌ها را مهاجرت دائم می‌گویند و باید آن را از اشکال دیگر حرکات جمعیت که متضمن تغییر دائمی محل اقامت نیست، جدا کرد» (زنجانی، ۱۳۹۱: ۲۱۲).

1. Avant-garde
2. Socialist Realism
3. Dogmatic
4. Utopia

وظیفهٔ دفاع از میهن همگانی است و تنها برعهدهٔ هم‌وطنان مرزنشین نیست؛ با این حال، برخی مردم جنگ‌زده با آغاز حملات به شهر، ناگزیر تصمیم به مهاجرت می‌گیرند: «سی لیتر بنزین بزنم تا خرم آباد میرم! - می‌خوای در بری؟ - مرد حسابی، می‌خوام بچه‌ها را به جای امن برسونم!» (همان: ۲۶).

مادر راوی به هیچ‌روی راضی به ترک محل زندگی خود نیست؛ زیرا کسانی که برای سامان دادن به زندگی خود عمری با ناملایمات و دشواری‌ها ساخته و به مبارزه پرداخته‌اند، ترک زادگاه و زیستگاه و تن در دادن به زندگی در دیار غربت برای‌شان بسیار دشوار است: «مادر خلیا دارن بنه کن می‌رن؛ حتی سگ و گربه‌هاشونم می‌برن... باید دست و پاتو جمع کنی مادر... باید راه بیفتیم» (همان: ۳۴ - ۳۵).

راوی برای نشان دادن وخامت اوضاع و شدت خطرات ماندن در شهر خالی از سکنه، به مهاجرت کبوتران خانگی اشاره می‌کند تا به این وسیله تاکید کرده باشد شهر جنگ‌زده دیگر محل مناسبی برای زندگی نیست: «صدای انفجار گلوله‌های توپ، حتی کبوتران خانگی را هم رم داده است و همه از شهر گریخته‌اند» (همان: ۴۳).

۲-۱-۲. آوارگی و مصائب آن

در زمان جنگ، در صورت عدم پذیرش مهاجران از جانب ساکنان مناطق دیگر یا به وجود آمدن شرایط ناگوار اقتصادی و معیشتی و ناتوانی در فراهم کردن سرپناه یا با از دست دادن آن به خاطر بمباران، مردم به ناچار آواره می‌شوند. یکی از تدابیر دولت برای افراد بی‌سرپناه ایجاد اردوگاه‌ها و کمپ‌ها برای آوارگان است؛ جایی که زندگی کردن در آن برای جنگ‌زده‌ها بسیار دشوار است: «چرا برنگردم؟... تو می‌دونی توی اردوگاه زندگی کردن یعنی چه؟... مثل غربتی!...! مثل کولی هر روز به جا، هر هفته به جا. از این شهر به اون شهر. تا آدم بخواد جا بیفته و با محل آشنا بشه مثل اجل معلق بالا سر آدم سبز می‌شن که یالا باید جمع کنین برین جیرفت، برین کرمان، زنجان، مشهد، تبریز... آدم از جان خودش سیر می‌شه! آدم ذلّه می‌شه!» (همان: ۲۳۰). «باید بری تا بفهمی، جنگ‌زده مثل مهمون، سه روز اول محترمه. بعد، مثل مرده یواش یواش بو می‌گیره و میشه سربار جامعه!...» (همان: ۲۳۱). «سیصد هزار نفر بیشتر از شهر رفته‌اند و همهٔ پیرمردها، همهٔ پیرزن‌ها، خردسالان و بیشتر کارگران و کارمندان ادارات و سازمان‌های خصوصی، شهر را ترک کرده‌اند. خبر می‌آید همه تو شهرها و جاده‌ها سرگردانند.

- مگه نرفته بودی؟ - رفته بودم؛ اما برگشتم. - چرا؟ - همین جا بمیرم بهتره! - زیر موشک با خمپاره؟ - صد شرف داره تا مته غربتی‌ها دربه‌در باشم و مردم بد و بیراه بارم کنن! - دیگه چرا بد و بیراه؟ - باید

بری تا به چشم خودت ببینی! ... گفتنی نیست! ... نامردا، حتی آب خوردن هم بهمون نمی‌فروشن!» (همان: ۸۸).

۲-۲. بازنمایی شرایط اقتصادی در سرزمین جنگ‌زده

۲-۲-۱. تورم

مردم جنگ‌زده با کمبود مواد غذایی، دارو و افزایش قیمت کالاها مواجه می‌شوند و تورم در اقتصاد کشور جنگ‌زده سیری صعودی دارد. «جنگ با کاهش تولید و افزایش بیکاری می‌تواند آثار تورم‌زای سختی در جامعه بر جای گذارد. در طی جنگ، شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی به مثابه شاخص تورم است؛ این شاخص از رقم ۶۸ در سال ۱۳۵۹ به رقمی در حدود ۲۷۵ در پایان جنگ رسید - که نشانگر تورمی بالا در دوره جنگ است» (حق جو، ۱۳۷۲: ۴۸).

افراد فرصت‌طلب، با دیدن اوضاع جنگ و تعطیل شدن مغازه‌های دیگر، به بهانه زیر موشک و خمپاره ماندن - اما در واقع برای افزایش سود و منفعت - گران‌فروشی می‌کنند و در اندیشه مال‌اندوزی‌اند: «میرم از ئی به زمین گرم خورده پنیر بگیرم. روزبه‌روز گرون‌تر می‌کنه. پنیر شده سیری سه تومن» (همان: ۹۷).

۲-۲-۲. کمبودها

زمانی که کشوری مورد هجوم کشور دیگر قرار می‌گیرد، جنگ بر روی اقتصاد و تجارت کشور درگیر تأثیر منفی دارد. یکی از مشکلاتی که کشور مدافع با آن رو به رو می‌شود، قحطی مواد غذایی و وسایل اساسی و مورد نیاز مردم برای ادامه حیات است. نویسنده با درک این کمبودها و لمس واقعیت‌های موجود در آن زمان، از نزدیک می‌بیند که چسپ کاغذی به دلیل استفاده زیاد در جنگ برای پوشاندن شیشه‌ها، به کالایی نایاب تبدیل شده است: «چسپ کاغذی، یک شبه نایاب شده است» (همان: ۳۳).

نویسنده بازگو می‌کند که مردم به دلیل مشکلات موجود در تولید محصولات و مواد مصرفی و اختلال در واردات و توزیع اقلام مورد نیاز به دلیل شرایط خاص جنگی با کمبود کالاهای اساسی برای گذران زندگی مواجه می‌شوند: «بنزین نیست، گاز نیست، برق نیست، فردام نان گیر نیما...» (همان: ۳۵).

۲-۲-۳. شکل‌گیری بازار سیاه و رواج قاچاق

محتکران کسانی هستند که کالاهای مصرفی مردم را انبار می‌کنند و به صورت خردخرد در بازاری گران‌تر به مردم می‌فروشند. این کار هم به ضرر اقتصاد کشور و هم به زیان مردم است: «رادیو از محتکران حرف می‌زند. از کسانی که انبارهاشان مصادره شده است و به قیمت عادلانه در اختیار مردم قرار گرفته است. از کسانی که جریمه شده‌اند و حدّ شرعی در موردشان اجرا شده است» (همان: ۲۰۰).

قاچاق و بازار سیاه^۱ به فعالیت‌های اقتصادی‌ای که به دور از قوانین دولتی صورت می‌گیرند، گفته می‌شوند. این معاملات معمولاً به صورت فعالیت‌های اقتصادی زیرزمینی و مخفیانه^۲ انجام می‌شوند و شامل کالاهایی که قانون داد و ستد آن را غیر قانونی اعلام کرده است، چون: اسلحه، مواد مخدر و ... می‌شود. در جنگ به دلیل درگیری دولت با دشمن برخی از افراد زمینه را برای انجام چنین جرایمی به منظور دستیابی به سود بیشتر باز می‌بینند و به قاچاق یا احتکار مواد مورد استفاده مردم می‌پردازند. «پدیدهٔ قاچاق یکی از موضوعات مهم و حساس از منظر اقتصادی، جرم‌شناسی و حقوق کیفری است. بنابراین به منظور مبادلات، معاملات، صادرات و واردات در هر کشور، قواعد و مقررات خاصی تدوین، اعمال و اجرا می‌گردد که بر اساس آن قواعد و مقررات حقوق دولت نیز ملحوظ و محفوظ خواهد گردید و اگر افرادی بخواهند خارج از چارچوب این مقررات اقدام به صادرات یا واردات کالا نمایند، اولاً موجبات ناامنی در ابعاد اقتصادی و صنعتی را فراهم خواهند نمود که به تبع آن‌ها امنیت اجتماعی نیز خدشه‌دار خواهد شد و ثانیاً با توجه به قواعد مدرن مستوجب کیفر ناشی از اعمال خود را ناشی می‌شوند» (ارمغان، ۱۳۸۹: ۴۹).

با توجه به مهاجرت مردم و نیاز به سوخت برای رفتن از شهر، بنزین به یکی از لوازم اساسی برای مهاجرت تبدیل می‌شود و برخی از افراد با خرید بنزین و فروختن آن به قیمتی گران‌تر دنبال سود و منفعت بیشتر هستند. عده‌ای از ترس این که با ایستادن در صف بنزین ممکن است اتفاق ناگواری برای‌شان بیفتد، رو به بازار سیاه می‌آورند و با قیمت گران‌تری مجبور به خرید بنزین می‌شوند تا هر چه سریع‌تر شهر را ترک کنند: «برو تو صف بنزین و ایستا تا علف زیر پات سبز شه! - شایدم ترکش بخوری!» (همان: ۲۷).

« - بازار بنزین داغ شده‌است. - ده لیتر بیشتر نمی‌خوام. - صد تومن؟ ... بر انصافت

صلوات!» (همان: ۲۷).

۲-۳. باز نمود تأثیر جنگ بر رفتار مردم

۲-۳-۱. رواج فرصت طلبی و غارت اموال مردم

عده‌ای از افراد بی‌مسئولیت و سودجو جنگ را فرصتی برای رسیدن به سود از طریق غارت خانه‌های بدون سکنه، خرید املاک مردم جنگ‌زده به قیمت پایین و فروش اجناس خود به قیمتی بالا می‌بینند و این‌گونه مردم بی‌گناه هم از دشمن صدمه می‌بینند و هم از افراد سودجوی هموطن! در زمین سوخته به صورت کاملاً آشکار و قابل تأمل به این مسأله اشاره شده است: « همه خانه‌ها و مغازه‌ها را غارت کردن! - غارت؟! » (همان: ۳۱).

یکی از آسیب‌های کمتر دیده شده جنگ، غارت مغازه‌ها و خانه‌ها به دست سربازان متجاوز رژیم بعثی است: « - آخه ئی نامردیه. مردم خودشون هزار بدبختی دارن. ئی نامردم میره چارتکه اسباب خونه‌شونو میندازه تو ماشین و دبرو که رفتی! » (همان: ۹۶).

یوسف بی‌عار، احمد فری و رضی جیب‌بر در داستان نماد افراد سودجویی هستند که با غارت خانه‌های خالی از سکنه قصد دارند به سود شخصی برسند و تاجرزاده نیز که فردی خیرخواه می‌نماید، در واقع شخصی ریاکار است که تنها به فکر سود خود است و در نهایت چهره حقیقی وی برای همه آشکار می‌شود و می‌گریزد: « - قرار شده است که هر کس بخواهد چیزی از شهر خارج کند، باید با اجازه کتبی تاجرزاده باشد - اینم شد انقلابی؟ - نه بابا... خودشو جا زده. از اون فرصت طلباس! » (همان: ۹۷).

کسانی که در شهرهای دیگر محلی برای زندگی ندارند و توانایی بردن وسایل خود را ندارند، از ترس این‌که مبادا در نبودشان، دزدها وسایل زندگی‌شان را غارت کنند، ماندن در شهر را ترجیح می‌دهند: « - کجا برم برادر؟ - ... بذارم برم، دزد بیاد خانه‌م را جارو کنه؟ » (همان: ۹۹).

۲-۳-۲. مشکلات روحی و روانی و آسیب‌های جسمی ناشی از جنگ

جنگ به علت خسارات جبران‌ناپذیری که به مردم وارد می‌کند، یکی از مهم‌ترین عوامل ایجاد مشکلات روحی است. «بیماری‌ها و نابهنجاری‌های روانی عوامل مختلفی دارد؛ از جمله عوامل اجتماعی، فرهنگی، ارثی، عاطفی و که این عوامل هر یک به تنهایی یا در ارتباط با یکدیگر می‌توانند سبب ایجاد بیماری روانی گردند. در هیچ دوره‌ای از زندگی اجتماعی مردم یک جامعه، آمار بیماری‌ها و اختلالات روانی به وسعت گسترده‌گی دوران جنگ نیست» (ادیبی سده، ۱۳۷۹: ۱۳۶).

انفجار و بمباران شهرها تأثیرات زیان‌باری بر روحیهٔ اشخاص می‌گذارد؛ خصوصاً بچه‌ها که نسبت به بزرگ‌ترها بسیار ضعیف‌تر و حساس‌تر هستند و از ماهیت رویدادهای زمان جنگ اطلاعی ندارند: «من دلم نمی‌خواد که فردا بچه‌ام کر و لال و گول باشه! ... ماها که بزرگ هستیم از نی همه صدای انفجار داریم داغون می‌شیم. وای به حال بچه‌ها!» (همان: ۳۷).

«شاهد» با به خاطر آوردن لحظهٔ به شهادت رسیدن برادرش بسیار متأثر و ناراحت است و دچار عذاب شدید روحی و روانی شده است و نمی‌تواند با رخداد اخیر کنار بیاید: «دستم را گذاشتم رو قلبش که جلو خون را بگیرم، اما نشد... من حالا حالاها آدم نمی‌شم!.... نبودی که ببینی چطور نگاه می‌کنه» (همان: ۱۴۱).

«شاهد» بعد از به شهادت رسیدن خالد به تهران می‌رود؛ اما نمی‌تواند با دوری از آشوب و آتش جنگ به آرامش برسد؛ برای همین، دائم با به خاطر آوردن شهادت برادر و زنده شدن این صحنه در برابر دیدگانش، عذاب می‌کشد؛ او ناچار است به روان‌پزشک مراجعه کند: «وضعش خیلی بده. دکتر شیدا کلی قرص و شربت بهش داده. باید ببرینش روان‌پزشک!» (همان: ۱۵۱).

۲-۳-۳. تضعف روحیهٔ سلحشوری و مقاومت

در داستان‌های ضد جنگ معمولاً از دفاع خبری نیست و افراد فقط به فکر سرنوشت شخصی خود هستند. از این طریق محتمل است روحیهٔ مقاومت در مردم تضعیف شود و به جای دفاع، خود را به منطقه‌ای دور از بحران برسانند و دفاع را تنها وظیفهٔ ارتش و دیگران بدانند. در زمین سوخته راوی بسیار منفعل است؛ همیشه در هراس و ترس به سر می‌برد و هیچ‌گونه کمکی به دفاع از میهن نمی‌کند و فقط داستان را روایت می‌کند: «تو هم اگه دلت خواست بری جبهه، بهتره که اول همه فکراشو بکنی و هم با برادرا مشورت بکنی... - منم به عنوان یکی از برادرات، موافق نیستم!» (همان: ۳۷).

در هنگام جنگ اندیشیدن به مرگ نشانهٔ ناامیدی و ضعف است؛ اما در حقیقت امری طبیعی است؛ زیرا با مشاهدهٔ مرگ دیگران، شخص احتمال می‌دهد شاید نفر بعدی او باشد. نتیجهٔ این دل‌مردگی و ضعف روحی این است که تلاش برای دفاع بی‌فایده است و از این طریق اسباب تضعیف روحیهٔ غرور و سلحشوری در خواننده فراهم می‌شود. نویسنده در توصیف روحیهٔ سربازانی که برای مبارزه به جبهه می‌روند، آنان را انسان‌هایی واداده و سرخورده نشان داده که به بازگشت خود امیدوار نیستند و زنده ماندن و جان به در بردن را امری ناممکن می‌بینند: «آخر آدم نمی‌داند حالا که می‌رود جبهه باز امیدی هست که باز گردد و عزیزانش را ببیند یا نه» (همان: ۳۰۷).

۲-۳-۴. رواج اضطراب و وحشت

ترس و اضطراب از شایع‌ترین اختلالات روانی جنگ است؛ زیرا امکان دارد برای شخص و نزدیکان اتفاقی ناگوار بیفتد یا دارایی خود را از دست بدهند. «اضطراب نتیجه ترسی خفته است که معمولاً شخص از آن بی‌خبر است و یا حتی ترسی که فرد از منبع آن آگاه است، اما قادر به کنترل آن نیست و افزایش ترس موجب اضطراب وی شده است» (راه درخشان، ۱۳۸۵: ۸۸).

از بدو جنگ هراس از وقوع حوادث در گفتگوها کاملاً نمایان است؛ حتی با شنیدن شایعه جنگ، مشکلات و دشواری‌ها و کشت و کشتارها و خسارات ناشی از آن، ترس به جان همه رخنه می‌کند و فکر فرار و نجات از پیشامدها جان می‌گیرد: «- غلط می‌کنه عراق! - وقتی حمله کردن اون وقت باید دمبمونو بندازیم رو کولمون و در بریم و دو دستی خوزستان را تحویل بدیم. بچه‌ها که از بستان اومدن میگن که حتی تانک‌هاشونو هم دیدن» (همان: ۹).

فکر جنگ از آغاز دلهره به جان همه می‌اندازد و ذهن مردم را درگیر خود کرده است: «- انگار که خبر چند سطری روزنامه همه را به فکر واداشته است» (همان: ۱۵).

بودن در خط مقدم جبهه برای ساکنان مرزنشین در جنوب و غرب کشور بار استرس‌زای بیشتری نسبت به سایر مناطق کشور دارد؛ زیرا آنان جنگ را بیشتر و عمیق‌تر احساس می‌کنند و همین امر تأثیر بسیار عمیقی بر زندگی‌شان می‌گذارد: «- خدا به خوزستان رحم کند که در خط مقدم جبهه قرار دارد» (همان: ۱۷).

۲-۳-۵. رواج بی‌اعتمادی به انسانیت و آینده

یکی از اصول اساسی انسانیت، آسیب نرساندن به هم‌نوع خود و عدم ایجاد مزاحمت و آسیب برای دیگران است؛ اما همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، جنگ این قانون را نقض می‌کند. حاکمان ستمگر و فرمان‌روایان جنگ‌طلب برای رسیدن به اهداف سیاسی، اقتصادی و... با هجوم به کشورهای دیگر، خسارات جبران‌ناپذیری به بار می‌آورند. کشت و کشتار به قدری وسیع و بی‌رحمانه است که بشر به هم‌نوعان خود بی‌اعتماد و از آینده ناامید می‌شود.

پدر خانواده آنقدر به مردم بی‌اعتماد است که فرش خانه را برای جلوگیری از غارت آن جمع می‌کند. در جنگ انسانیت رنگ می‌بازد و هموطن به هموطن خود رحم نمی‌کند؛ چون برخی با دیدن شرایط و فراهم بودن امکان سرقت از منازل مسکونی تخلیه‌شده، به فکر دزدی از خانه هم‌شهریان و هم‌وطنان‌شان می‌افتند و نقد و منقول و غیر آن را از ریز و درشت به غارت می‌برند: «- پدر اون فرش را

دیگه چرا جمع می‌کنی؟- مگه ندیدی «دب حردان» را چی کار کردن؟ - چرا... اما... - دیگه اما نداره ... به هیچ کس رحم نمی‌کنن ... همه جا را آتیش می‌زنن!» (همان: ۲۷).

در جنگ، آینده بسیار غیرقابل پیش‌بینی و گنگ می‌شود؛ زیرا هراس از حملهٔ هوایی و دیدن کشتار آبی و ناگهانی مردم - به گونه‌ای که حتی فرصت خرید نان هم پیدا نمی‌کنند - آدم را وا می‌دارد که همیشه با احتیاط رفتار کند: «- میرم نان بخرم. - حالا یه دقه صبر کن. شاید آروم بشه! - هیچ معلوم نیست که آرام بشه. شاید بدترم شد! - بدتر شد که شد!... کسی از گشنگی نمی‌میره» (همان: ۷۸).

در جنگ با مشاهدهٔ مرگ افرادی که تا چند لحظهٔ پیش حضور داشته‌اند، اما الآن به شهادت رسیده‌اند، انسان نمی‌تواند به داشتن آینده برای خود اعتماد داشته باشد و به این می‌اندیشد که شاید نفر بعدی او باشد: «هر پنج‌تاشونو می‌شناختم. مش تقی با اون قیافهٔ مهربانش ... دیگه باورم شده که هر لحظه انتظار کشته شدن هست!» (همان: ۸۳).

۲-۴. بازنمایی تأثیر جنگ در شهرها و اماکن مسکونی

۲-۴-۱. موشک‌باران بمباران و شهرها

از جمله سلاح‌های کشتار جمعی که امروزه در جنگ‌ها به صورت وسیعی به کار برده می‌شوند: موشک‌ها و بمب‌ها هستند. در جنگ تحمیلی شاهد بمباران مناطق بسیاری از ایران از جانب نیروهای عراقی هستیم. جنگ تحمیلی هشت‌ساله نیز به صورت رسمی با بمباران فرودگاه‌های اهواز، تهران و سایر شهرهای بزرگ آغاز می‌شود. بمباران‌های نخستین شهر از زبان راوی نقل می‌شود. در ابتدای جنگ، مردم هنگام بمباران به پشت‌بام‌ها می‌روند تا ببینند کجا بمباران می‌شود؛ اما بعدها، با بالا گرفتن شدت جنگ، ساکنان شهرها برای رسیدن به پناهگاه و در امان ماندن تلاش می‌کنند: «صدای طیاره از دور دست شنیده می‌شود. شاهد، از رو طاق پله‌ها، جست می‌زند رو بام و می‌گوید: - طرفای سیلو را زدن؛ طیاره برمی‌گردد و با صدای وحشت‌انگیزی از بالای سرمان می‌گذرد» (همان: ۲۲).

بمباران مناطق عمومی و شلوغ از جمله ایستگاه قطار، سبب ایجاد خسارات جانی و مالی غیر قابل جبرانی می‌شود. آسیب به مراکز عمومی و زیرساخت‌های حمل و نقل عمومی یکی از سیاست‌های خبیثانهٔ دشمن است: «- درست، در لحظه‌ای که قطار قصد حرکت داشت، یکی از بمب‌افکن‌ها پایین آمد و ایستگاه را و اتاق کنترل را و پل هوایی را در هم کوبید» (همان: ۳۳).

هر چه داستان ادامه می‌یابد، انفجار و بمباران شهر وسیع‌تر و در عین حال به زندگی آدم‌ها و حریم زندگی اشخاص داستان نزدیک‌تر می‌شود: «انفجار دوم از جا می‌گندم. گوشی از دستم پرت می‌شود. لامپ‌ها، دوباره خاموش می‌شوند» (همان: ۴۰).

۲-۴-۲. ویرانه‌های شهری و درهم ریختگی معماری

خسارت به دو دسته: خسارت جانی و خسارت مالی تقسیم می‌شود که در جنگ هر دو نوع خسارت به عمل می‌آید. خسارت‌های جانی شامل از دست دادن نیروی انسانی، از طریق به شهادت رسیدن مردم در جبهه و داخل شهرها بر اثر قربانی شدن در بمباران‌ها و ... صورت می‌گیرد و خسارت‌های مالی از طریق از دست دادن مناطق مسکونی، نیروگاه‌ها، فرودگاه‌ها و راه‌آهن و ... که بر اثر حملات دشمن ویران شده‌اند، صورت می‌گیرد که جبران آن‌ها بعد از جنگ فرایندی زمان‌گیر است: «- کمی دورتر از خانه، یکی از گلوله‌های توپ، آسفالت خیابان را از جا کنده است و ترکش‌های گلوله جابه‌جا دیوارها را سوراخ کرده است. چندتایی از همسایه‌های دور و نزدیک از خانه‌ها بیرون زده‌اند. همه خودشان را باخته‌اند» (همان: ۴۲).

در این جا راوی خسارت‌های بعد از بمباران را به تصویر می‌کشد. خراب شدن خانه‌ها و جاده‌ها در جنگ بر اثر بمباران یکی از خسارات شایع است؛ اما فرایند نوسازی و بازسازی آن بعد از جنگ وقت‌گیر است. به همین دلیل کشورهای جنگ‌زده نسبت به سایر کشورها از پیشرفت باز می‌مانند: «- جابه‌جا، سقف خانه‌ها آوار شده است و دیوارها فرو ریخته است. کنار سنگرها و کنار پناهگاه‌ها، کیسه‌های شن روی هم چیده شده است. یکی دو جا، تنه نخل‌های وسط خیابان از کمر شکسته است و آسفالت کنده شده است» (همان: ۱۵۲).

ویرانی‌ها و خساراتی که بر اثر جنگ در شهر روی داده است، توسط راوی نقل می‌شود که در این قسمت به ویرانی جاده‌ها و نخل‌ها اشاره می‌شود: «مزارع کنار جاده، نیم‌سوخته و زیر و رو شده‌اند. این جا و آن جا، نخل‌ها و درختان کهنسال و پر شاخ و برگ کنار با انفجار گلوله‌های توپ، از ریشه درآمده‌اند و درهم شکسته روی زمین افتاده‌اند» (همان: ۲۵۴).

با خسارت دیدن مزارع، مردم با کمبود مواد غذایی، قحطی و مشکلات دیگر مواجه می‌شوند. در واقع شهرهای جنگ‌زده هر چه بیشتر از جنگ بگذرد، فرایند نابودی‌شان بیشتر پیش می‌رود.

۲-۵. ایجاد دودستگی بین مردم

۲-۵-۱. شایعه پراکنی ستون پنجم

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران «یکی از خطرهایی که در پیرامون ضد انقلاب باید به آن توجه کنیم، منافقین و چندچهرگان هستند که به انقلاب‌های مردمی خیانت کرده و می‌کنند. خدا گواهی می‌دهد که منافقین دروغگو هستند و به عنوان ضد انقلاب برای متزلزل کردن انقلاب و از هم پاشیدن انقلابیون، راه‌های گوناگونی را پیش می‌گیرند؛ ایجاد هرج و مرج، جعل اخبار و پخش شایعات، ایجاد گرانی کاذب، ایجاد اختلاف، از جمله اعمالی است که مرتکب می‌شوند» (دوست محمدی، ۱۳۵۸: ۲۵۵-۲۵۰).

«- کشیک میدم. - برا چی؟ - برا چی؟ - خو معلومه! - برا جلوگیری از نفوذ ستون پنجم همی نامردا که «گرا» میدن. همونایی که شبا «منور» پرتاب می‌کنن تا جای تأسیسات را نشون بدن» (همان: ۹۱).

ستون پنجم به گروهی از مردم می‌گویند که در نهان به تضعیف گروه بزرگ‌تری که ظاهراً باید به آن وفادار باشند، می‌پردازند. این اصطلاح از نظر مفهومی همان جاسوسی است؛ با این تفاوت که جاسوس به ضرر و زیان بیگانه کار می‌کند و نفع و مصلحت ملت و کشور خویش را ولو به قیمت جان از نظر دور نمی‌دارد؛ در حالی که ستون پنجم این معنی را افاده نمی‌کند، بلکه افراد این ستون دانسته یا ندانسته به زیان و ضرر خودی و نفع بیگانگان کار می‌کنند: «دیروز غروب، کنار کارون، زیر درخت‌های میموزای بلوار شرقی، دو ستون پنجمی را تیرباران کردند. زیر پل سفید و پل چهارم مواد منفجره کار گذاشته بودند که قبل از عمل کشف شده بود» (همان: ۱۵۲). «رادیو از شورای محل می‌خواهد که مواظب حرکات مشکوک ضد انقلاب و ستون پنجم دشمن باشند» (همان: ۱۶۱). «میگن ضد انقلاب از تو شهر خمپاره می‌زنه!» (همان: ۱۷۲).

۲-۵-۲. افشای چهره جاسوس‌ها و خبرچین‌ها

جاسوسی را می‌توان این‌گونه معنا کرد: «جاسوسی عبارت است از جمع‌آوری و تملک اطلاعات و تعلیمات و اسناد قابل استفاده یک کشور بر ضد امنیت خارجی آن کشور» (گارو، ۱۳۴۸: ج ۳/ ۶۹۴). از نظر قانون «جاسوسی یکی از مصادیق بارز و قدیمی جرائم علیه امنیت است که معمولاً یک جرم سازمان یافته و در عین حال فراملی می‌باشد؛ چراکه با ارتکاب آن اطلاعات حیاتی یک کشور در زمینه

امور نظامی، امنیتی و سیاسی از طریق یک نظام سازمان یافته و با استفاده از منابع انسانی در اختیار کشور یا کشورهای دیگر قرار می‌گیرد» (پیری‌زمانه و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴۱).

خیانت و خبرچینی برای دشمن از جمله عواملی است که سبب دشوارتر شدن دفاع می‌گردد. عده‌ای از افراد بی‌مسئولیت و سودجو و سست‌اراده برای کسب منفعت، مملکت خود را به بهایی اندک می‌فروشد و به نفع دشمن کار می‌کنند - و این کار البته، جرمی نابخشودنی است: «چند تا از شیوخ هم باشون همکاری کردن. - می‌گن که شیخ سنار شده فرماندار سوسنگرد!» (همان: ۳۱).

خبرچین‌ها با دادن اطلاعات مربوط به شهرها و محل تأسیسات به دشمن، در پیشروی آن‌ها به سوی مناطق حسّاس و به اصطلاح استراتژیک کمک می‌کنند. مردم شهر با مشاهده اقدامات ستون پنجم و منافقان و ... معتقدند که حتماً اطلاعات کشور و مناطق مرزی توسط افراد خبرچین در اختیار دشمن قرار گرفته است؛ در غیر این صورت چه‌طور ممکن است که عراق بتواند در مدّت کوتاهی این همه پیشروی کند: «- آبادان جهنم شده! - از خرمشهر بدتره؟ - خرمشهر؟ - باید فاتحه‌اش را خواند! - خیانت شده!» (همان: ۱۰۶).

۲-۵-۳. ازدیاد فاصله طبقات اجتماعی و اعتراض به مسئولان

احمد محمود در مورد مردم جنگ‌زده در مصاحبه‌اش با گلستان می‌گوید: «در سه ماه اول جنگ، حتی تا مدّت‌ها بعد، هیچ یک از مناطق مختلف کشور، از اتفاقاتی که در مناطق نزدیک به جبهه افتاده بود، خیلی جدّی خبر نداشتند. تهران زندگی آرامی داشت؛ در حالی که جنوب غرب تا شمال غرب، خطّ مرزی کشور پیوسته زیر توپ و موشک و گلوله‌های عراق بود. درد من این بی‌حسی و بی‌تفاوتی مناطق دور از جنگ بود» (گلستان، ۱۳۷۴: ۱۵۸-۱۵۹). جنگ به صورت غیرمنتظره و در شرایط سختی آغاز شد، چون هنوز دولت درگیر انقلاب بود و مسئولان به صورت کامل بر امور تسلّط نداشتند. در زمان زمین سوخته، شخصیت‌ها به سکوت دولت معترض می‌شوند و معتقدند مثل کبک سرش را زیر برف کرده است؛ زیرا تکیه‌گاه مردم در چنین مواقعی دولت است و این آرامش و سکوت دولت برای آن‌ها قابل هضم نیست: «- تو صفحه دوّم روزنامه یک خبر چند سطر هست که تانک‌های عراقی، تو مرز ایران مستقر شده‌اند. صابر، خبر را که می‌بیند صدایش در می‌آید: - خو، اگه ئی راست باشه، پس چرا هیچ کی هیچی نمیگه؟ - کی، چه باید بگه؟ - دولت، رئیس دولت، رئیس جمهور... نمی‌دونم، مسئولین مملکتی - حالا دیگه همه می‌دونن که عراق تو مرز داره یه کارایی می‌کنه ... همه می‌دونن الا دولت!» (همان: ۸).

رادیو پس از بمباران فرودگاه به صورت عادی خبرها را پخش می‌کند و این برای مردم اهواز بسیار ناخوشایند است و از دولت انتظار دارند حادثه و اخبار مربوط به آن را بازگو کنند: «جابه‌جا، مقابل مغازه‌ها زن و مرد جمع شده‌اند و به رادیو گوش می‌دهند؛ اما انگار نه انگار که فرودگاه اهواز را با بمب کوبیده باشند. خبرهای رادیو عادی است» (همان: ۱۹).

شهر با حملهٔ دشمن مواجه شده است؛ اما خبری از اقدامات دولت و ارتش برای دفاع نیست. مردم تصمیم می‌گیرند خودشان از شهر دفاع کنند؛ اما به آن‌ها اسلحه داده نمی‌شود: «آدم خیال می‌کنه که دارن به این مملکت خیانت می‌کنن و گرنه این همه سکوت معنی نداره! - زدن فرودگاه را داغون کردن، حتی یک کلمه از رادیو هم گفته نمی‌شه. دانشجوی دانشکدهٔ فلسفه می‌گوید - سکوت، سکوت، سکوت!» (همان: ۲۰).

۲-۶. بازنمود تأثیر جنگ در نیروهای نظامی

۲-۶-۱. نشانه‌های بی‌نظمی در میان نیروها

با بمباران تعدادی از فرودگاه‌های عمدهٔ کشور از جانب نیروی هوایی عراق در ۳۱ شهریور (۱۳۵۹) جنگ آغاز شد. همزمان با این تحولات نیروهای زمینی عراق نیز در امتداد مرزهای دو کشور از محور قصرشیرین در شمال، مهران در بخش مرکزی و دزفول و خرمشهر در جنوب، دست به پیشروی زدند. ایران در حالی رویاروی هجوم نظامی عراق قرار گرفت که از لحاظ استعداد رزمی در موقعیتی کاملاً نابرابر قرار داشت. در مقابل ۲۳ لشکر عراق که با آمادگی کامل بر ضد ایران وارد عمل شدند، ایرانی‌ها در مجموع نیرویی معادل ۱۰ لشکر در صحنه داشتند که از این میان نیز بخش چشمگیری از این نیروها در مناطق شمالی جبهه - در حدود کردستان - درگیر جنگ‌های داخلی بودند. در چنین شرایط بحرانی‌ای، نبود ارتش مستحکم و یکپارچه ترس به جان همهٔ مردم می‌ریزد و توانایی مقابله با دشمن را در نظرشان بسیار دشوار و ناممکن می‌نمایاند. به راستی که اگر نیروهای مردمی، به صورت خودجوش در جنگ دست به کار نمی‌شدند، دفاع کار بسیار ناممکن و مشکلی بود. آماده نبودن ارتش و دولت یک درگیری ذهنی همگانی است و مردم نگران آیندهٔ جنگ هستند: «مگر شهر هرته؟ - دویست تانک؟ - مگر ارتش مرده؟!» (همان: ۲۵).

در این جاست که سرهنگ بازنشسته‌ای به این پرسش پاسخ می‌دهد و به ناهماهنگی در میان نیروهای نظامی در مواجهه با دشمن و نبود انسجام و یکپارچگی در این نیروها اشاره می‌کند: «- آخه باور کردنی نیست، همی مردم خوزستان می‌تونن به تنهایی خاک عراق را به توپره بکشن! - تو به یک

نکته اساسی توجه نمی‌کنی و اونم اینه که ارتش ما از هم پاشیده‌س» (همان: ۱۵). «- تازه ... با کدوم ارتش بیرون‌شون می‌کنیم؟» (همان: ۳۶).

۲-۶-۲. سردرگمی در بخش‌های اجرایی

با توجه به غافلگیر شدن نظام سیاسی و انقلابی تازه بر سر کار آمده در حمله ناگهانی عراق به ایران و درگیری دولت در سامان‌دهی به مسائل حکومتی در بحبوحه انقلاب، در اوایل حمله عراق سردرگمی در بخش‌هایی از ارکان دولت دیده می‌شد؛ اما در نهایت حکومت توانست تمام اوضاع را در اختیار خود درآورد: «- تو می‌دونی تو اردوگاه زندگی کردن یعنی چه؟... مثل غربتی!... مثل کولی هر روز یه جا، هر هفته یه جا. از ئی شهر به اون شهر. تا آدم بخواد جا بیفته و با محل آشنا بشه مثل اجل معلق بالا سر آدم سبز می‌شن که یالا باید جمع کنین برین جیرفت، برین کرمان، زنجان، مشهد، تبریز... آدم از جان خودش سیر می‌شه! آدم ذکه می‌شه!» (همان: ۲۳۰).

اردوگاه آوارگان جزء مناطق محروم محسوب می‌شود که دولت وظیفه دارد به آن‌ها رسیدگی کند؛ ولی با توجه به مطالب نقل شده می‌توان دید که دولت در اجرای حمایت از آنان عمل کرد ضعیفی داشته است: «- روزای اول مثلاً تو یه مدرسه جاش می‌دن. غذاش می‌دن. از مسجد مقرری ماهانه بهش می‌دن. بعد از چند روزی که گذشت، اول غذا قطع می‌شه. بعد تلفن مدرسه را قطع می‌کنن. بعد برق. تا حرف بزنی میشی مفت‌خور و سربار جامعه» (همان: ۲۳۱).

در این نمونه به این مسأله اشاره شده است که رسیدگی به مردم جنگ‌زده در ابتدا خوب صورت می‌گیرد، اما به دلیل آن که تهیه غذا و امکانات دیگر برای مردم توسط دولت درگیر جنگ کار سختی است، کم‌کم جیره‌ها را کاهش می‌دهند و مردم را از امکانات زندگی محروم می‌کنند.

۲-۷. باز نمود تأثیر جنگ بر نیروی انسانی

۲-۷-۱. زندگی اسرا و مفقودان

«پدیده اسارت به دلایل و انگیزه‌های گوناگونی در جنگ‌ها رخ می‌دهد؛ ایجاد رعب و سرکوبی، داشتن حربه علیه دشمن، مبادله با اسیران خودی، بهره‌گیری از تخصص و نیروی کار، گماردن آن‌ها در کارهای مزرعه، کارخانجات و ...؛ اما در جنگ‌های کنونی بیشتر به دلایلی هم‌چون تضعیف دشمن، متلاشی کردن نیروهای متخاصم و نابودی مقاومت، گرفتن غرامت جنگی، مبادله با اسیران خودی، و تحت فشار قرار دادن طرف درگیر، پدیده اسارت ایجاد می‌شود» (حسنی، ۱۳۶۹: ۱۱۳-۱۱۲).

آن‌جا که از اسیران عراقی سخن به میان می‌آید، نویسنده به رفتار دوگانهٔ نیروهای خودی و مردم جنگ‌زده اشاره می‌کند و اذعان می‌کند که ساکنان داغ‌دیدهٔ شهرهای ویران شده آن‌قدر از دشمن خسارت دیده‌اند که حاضرند اسرای بعثی را تکه‌تکه کنند. این واکنش، نشان از تنفر آن‌ها از دشمن دارد؛ اما با این حال، برخی از آن‌ها تابع قانونند و معتقدند که نباید رفتار بدی با اسیران داشت: «...ئی نامردا را باید بدن دست ما تا با دندان تیکه تیکه شون کنیم! - با اسیرا که نباید بدرفتاری کرد! - په هه! ... اسیری! ... اینا مرد نیستن! ... اگر بودن که شهر بی‌دفاع را ئی طور نمی‌زدن. - اما قرارداد ژنو می‌گه که با اسیرا نباید خلاف انسانیت رفتار کرد...» (همان: ۹۲).

در جنگ عده‌ای از افراد ناپدید می‌شوند و کسی از سرنوشت‌شان مطلع نیست. در این صورت نزدیکان آن‌ها اسیرشدن‌شان را بر شهید شدن آن‌ها ترجیح می‌دهند: «- روزهای اوّل جنگ، پدرش و برادرش ناپدید شدند. پدرش صیفی‌کاری می‌کرد. صبح علی الطلوع، هر دو با هم رفته بودند صحرا؛ «امّ مصدق»، مادر عادل، هر شب می‌نشیند پای رادیو بغداد که شاید مثل بقیهٔ اسیران صدایشان را بشنود» (همان: ۹۹).

از جمشید تا پایان داستان خبری نمی‌شود و جزء مفقودان محسوب می‌شود و مشخص نیست که کشته شده است یا اسیر شده و تا پایان داستان فقط از نبودنش سخن به میان می‌آید: «- جمشید رفت که رخت و لباس بیاره که دیگه نمی‌دونم چه بلایی سرش اومد ... انگار شده یه چکه روغن و رفته زیر زمین» (همان: ۱۷۶).

۲-۷-۲. شهادت

در جنگ‌ها پدیده شهادت کاملاً امری عادی تلقی می‌شود؛ زیرا با درگیری بین طرفین جنگ، مسلماً فرد یا افرادی جان خود را از دست می‌دهند که با کشته شدن آن‌ها، بازماندگان با بزرگی و افتخار از آن‌ها یاد خواهند کرد. در اسلام، «کشته‌شدن آگاهانه و انتخاب‌گرایانه در راه آرمانی مقدّس و پاک - که به تعبیر قرآن کریم «فی سبیل الله» نامیده می‌شود - شهادت نام دارد و کسی که به چنین مقامی دست می‌یابد، شهید است. البته پذیرفتن مرگ، هنگامی ارزشمند است و قداست دارد که از سوی آگاهانه باشد و از سوی دیگر، رضایت و خوشنودی خداوند را در پی داشته باشد» (نیری و خیراندیش، ۲۱: ۱۳۸۴).

در برخی از صحنه‌های رمان به شهادت رسیدن برخی از شخصیت‌ها به گونه‌ای توصیف می‌شود که گویی شهادت برابر با پایان زندگی شخص است. در توصیف شهادت خالد، برادر راوی به شهید بودن او توجه نمی‌شود و راوی و برادرش بسیار تحت تأثیر قرار می‌گیرند. در واقع به گونه‌ای عادی به مسأله شهادت برادر می‌نگرند و خود را با مفاهیمی چون شهادت و مرگ با ارزش او تسکین نمی‌دهند: «- ئی اتفاق... این روزا... برا همه هست! - دلم می‌لرزد اما، نمی‌توانم حرف بزنم. دیگر نمی‌خواهم چیزی بپرسم. چند لحظه سکوت می‌کنم. دکتر، نگاهش را از نگاهم می‌دزدد. این حالت پر درد و تردید‌آمیز را نمی‌توانم تحمل کنم. بازوهای دکتر شیدا را تو چنگ‌هایم فشار می‌دهم و می‌گویم: - کشته شد؟ - بال چشم دکتر شیدا بالا می‌رود و اشک، تور مژه‌هایش را خیس می‌کند. زانوهایم سست می‌شود و کنار دیوار چندک می‌زنم» (همان: ۱۳۰).

ماجرای به شهادت رسیدن خالد، برادر راوی نقل می‌شود که در این جا راوی از کلمه «کشته» به جای شهید استفاده می‌کند و از عناوین یا مفاهیمی چون: شهید راه حق، کشته شده در راه خدا و ... استفاده نمی‌کند: «بین چطوری جوونا بی‌باعث و بانی کشته می‌شن! گفتم جنگه برادر، جنگه. شوخی که نیست» (همان: ۱۳۴).

نویسنده کشته شدن مردم عادی و بی‌دفاع را - که کشتاری بی‌هدف و صرفاً برای ارباب و فراری دادن مردم اعم از پیر و جوان و خردسال و زن و مرد است - قتل عام عمومی و جنایتی جنگی و ضد بشری می‌داند و این نوع قتل را «کشتاری بی‌باعث و بانی» می‌داند! گاهی شهادت جوانان در جنگ را به مثابه مرگ عادی و پایان زندگی تلقی می‌کند و از تقدیس شهدا و اهداف آنان می‌پرهیزد؛ در حالی که به باور غالب مردم، شهید به کسی گفته می‌شود که مرگ در راه خدا را آگاهانه انتخاب می‌کند و در راه خدا به جهاد می‌پردازد و در این راه از تقدیم جسم و جان خود دریغ نمی‌ورزد: «- کشتن!... کشتن!... قتل عام کردن! - خدا می‌دونه چند تا کشته شده - می‌گن یازده تا! - تو خود فلکه‌م چندتایی کشته شده! - می‌گن که سی - چل تام زخمی شده!» (همان: ۳۲).

در جنگ، کشتار مردم پدیده‌ای عادی تلقی می‌شود؛ اما برای افرادی که در صحنه حضور دارند، بسیار سخت و غیر قابل تحمل است. نویسنده رمان زمین سوخته هم کوشیده است تا تعداد مجروحان جنگ شهری را به صورت دقیق گزارش کند - خشم و نفرت سرشار نویسنده از صحنه‌های قتل و کشتار مردم، به عنوان شاهد و راوی جنگ، در کلمات و عبارات به کار رفته پیداست.

۳. نتیجه‌گیری

احمد محمود در زمین سوخته به صورت مستند به شرح حوادث جنگ می‌پردازد و تصویری از زادگاهش را در آغاز هجوم ارتش بعثی به جنوب کشور به ما می‌نمایاند که با انتخاب زاویهٔ دید اول شخص و از نگاه راوی شاهد و ناظر نقل می‌شود. روایت تصویری او از این جنگ نابرابر، به خواننده نشان می‌دهد که مردم هنوز درگیر مسائل مربوط به دوران پساانقلاب هستند که جنگ با ورود ارتش دشمن به خاک ایران و استقرار در مرزهای جنوبی آغاز می‌شود. شهروندان اهوازی غافل‌گیر می‌شوند؛ زمزمهٔ جنگ بین مردم به گوش می‌رسد و با بمباران فرودگاه، شایعهٔ وقوع جنگ برای مردم به واقعیت بدل می‌شود. در این شرایط به دلیل غافل‌گیری مردم و دولت، برای پذیرفتن و کنار آمدن با فاجعهٔ جنگ، مدت زمانی لازم است که مردم و دولت بتوانند نیرو و قوای خود را برای مقابله با دشمن به دست بیاورند. این غافل‌گیری، شرایط دشواری ایجاد می‌کند و به طور معمول، کم‌کاری‌هایی از طرف دولت دور از جنگ دیده می‌شود. احمد محمود در این اثر، از بی‌دردی مردمان و دولت دور از بحران می‌نالند و مثل خبرنگاری واقع‌بین، به ثبت و ضبط مشاهدات خود از جنگ می‌پردازد. مردم جنگ‌زده، هم از جانب دشمن دچار آسیب می‌شوند و هم از جانب هموطنان خائن یا سودجویانی که به فکر غارت اموال هستند و همین اوضاع را برای مردم بی‌دفاع دشوارتر می‌کند.

در زمین سوخته، هر کدام از شخصیت‌های داستان، نمایندهٔ تیپ و نوع خاصی از افراد جامعه هستند. اجتماعی درگیر جنگ که محمود آن را با تمام واقعیت‌ها و پلیدی‌هایش از طریق انعکاس حوادث یا توصیف اشخاص به نمایش می‌گذارد؛ مثلاً کل شعبان، نماد افراد سودجویی است که در زمان جنگ از طریق گران‌فروشی و احتکار مواد غذایی به فکر مال‌اندوزی هستند. رضی جیب بر و احمد فری، نماد افرادی هستند که در معرکهٔ جنگ به غارت خانه‌های خالی از سکنه می‌پردازند. خانوادهٔ نرگس، نمود خانواده‌ای است که بر اثر مفقود شدن سرپرست، در فقر و گرسنگی به سر می‌برند و بنیان خانواده از هم پاشیده است. محمد مکانیک نماد انسان‌های وطن‌دوست و باران نماد رزمنده‌ای است که به شهادت می‌رسد و... به طور کلی جامعه‌ای که احمد محمود به شرح آن می‌پردازد، نمود کوچکی از جامعهٔ ایران در آن روزگار است. با توجه به کارویژه و نقش اصلی رئالیسم بومی، نویسنده کوشیده است تا با نمایش واقعیت‌های موجود در ناحیه و محیط جغرافیایی محل زندگی‌اش، در این رمان، واقعیت جنگ در سرزمین مادری را بدان‌گونه که هست نشان دهد و با به تصویر کشیدن چهرهٔ زشت جنگ، صحنه‌های دلخراش، توصیف حالات و وضعیت کشته‌ها و

زخمی‌ها، ویرانی‌ها و تبعات ناملایم جنگ، مصائب و مشکلات ایجاد شده و در نهایت محکوم کردن طالبان و کاسبان جنگ، به بیان واقعیت‌های تلخ و ناگوار جنگ پردازد. راوی وقایع جنگ، در نهایت اثری خلق کرده که می‌تواند در ردیف رمان بومی و واقع‌گرا و حتی ضد جنگ قرار گیرد.

کتابنامه

آبیار قمصری، مرضیه. (۱۴۰۰) «بررسی مؤلفه‌های رئالیسم ایرانی در رمان فارسی (با نظر به ده رمان شاخص واقع‌گرا)». استاد راهنما: رضا شجری، رساله دکتری، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان.

احمدپور بیرانوند، زلیخا. (۱۳۹۵) بررسی سیمای جامعه در رمان جنگ با تکیه بر رمان‌های نخل‌های بی‌سر، زمین سوخته و ثریا در اگما. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: امیرعباس عزیزی‌فر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی کرمانشاه.

احمدی، نرگس. (۱۳۹۱) فضاسازی در رمان‌های احمد محمود: همسایه‌ها، داستان یک شهر، زمین سوخته، مدار صفر درجه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: بهروز ژاله، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زنجان.

ادیبی‌سده، مهدی. (۱۳۷۹) جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای نظامی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، (سمت).

اسکولز، رابرت. (۱۳۷۷) عناصر داستان. ترجمه فرزانه طاهری. چ ۱. تهران: مرکز.

الیوت، تی. اس. (۱۳۷۵) برگزیده آثار در قلمرو نقد ادبی. تألیف و ترجمه دکتر سیدمحمد دامادی. چ ۱. تهران: علمی.

باطنی، محمدرضا. (۱۳۸۰) فرهنگ معاصر انگلیسی - فارسی. تهران: فرهنگ معاصر.

پاینده، حسین. (۱۳۹۱) داستان کوتاه در ایران (داستان‌های رئالیستی و ناتورالیستی). ج ۱، تهران: نیلوفر.

پیری‌زمانه، مسلم؛ داریوش پیری‌زمانه؛ کاوه قدمی و حمیدرضا بازگلی. (۱۳۹۵) جاسوسی رایانه‌ای ابزاری در حوزه جنگ نرم (گونه‌شناسی، موانع حاکم بر تحقیقات و قوانین مترتب بر جاسوسی رایانه‌ای). فصلنامه مطالعات قدرت نرم، سال ششم، شماره پانزدهم، ۱۳۶-۱۵۸.

حسنی، علی اکبر. (۱۳۶۹) انگیزه‌های پیدایش اسارت، حقوق اسیران جنگی (۲). درس‌هایی از مکتب اسلام،

سال ۳۰، شماره ۷، ۳۶-۴۲.

حق‌جو، ناصر. (۱۳۷۲) بررسی اقتصادی خسارات جنگ (۱۳۶۷-۱۳۵۹). مجله رفاه اجتماعی، دوره سوم، شماره ۲۰، ۲۳-۱.

حلوسی، پروانه. (۱۳۹۶) بررسی و تحلیل داستان کوتاه نویسندگان معاصر خوزستان با رویکرد مدرنیسم و اقلیم‌گرایی. رسالهٔ دکتری، استاد راهنما: منوچهر تشکری و پروین گلی‌زاده، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز.

دلفی، کبری. (۱۳۹۰) بررسی عناصر داستان در آثار احمد محمود با تأکید بر مدار صفر درجه و زمین سوخته. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، استاد راهنما: مختار ابراهیمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز.

دوست محمدی، هادی. (۱۳۵۸) انقلاب و ضد انقلاب. درس‌هایی از مکتب اسلام، سال نوزدهم، شماره ۴، ۲۵۰-۲۵۹.

راه درخشان، محمد. (۱۳۸۵) ترس و شخصیت فردی - اجتماعی. سمرقند، سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴، صص ۱۸۵-۱۹۲.

رشیدی‌فرد، عطاء‌الله. (۱۳۸۳) رمان جنگ: بر اساس ساختار رمان‌های زمین سوخته احمد محمود و زمستان ۶۲ اسماعیل فصیح. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: محمد غلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت معلم تهران.

زنجانی، حبیب‌الله. (۱۳۹۱). مهاجرت. چاپ دوم، تهران: سمت.

سارتر، ژان پل. (۱۳۸۸) ادبیات چیست. ترجمهٔ ابوالحسن نجفی و مصطفی رحیمی، تهران: نیلوفر.

سعیدی، مهدی. (۱۳۸۵) رویکردهای عمده ادبیات داستانی جنگ (۱۳۸۴-۱۳۵۹). پژوهش زبان و ادبیات فارسی، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، شماره ۷، ۲۱-۳۶.

شکری، غالی. (۱۳۶۶) ادب مقاومت. ترجمهٔ محمد حسین روحانی، تهران: نو.

طاهری‌نیا، باقر و سارا یدالله پنبه‌زاری. (۱۳۸۴) «میوه‌های پایداری در شعر ابن ابار قضاعی». در نامه پایداری، به کوشش احمد امیری خراسانی، کرمان: آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.

عبّاسی، پروین. (۱۳۹۵) بررسی و تحلیل جلوه‌های رئالیسم در سه رمان دفاع مقدس: زمین سوخته، شطرنج با ماشین قیامت، سفر به گرای ۲۷۰ درجه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: مهدی خادمی کولایی، مرکز پیام نور ساری، دانشگاه پیام‌نور مازندران.

عیدی‌پور، شیدا. (۱۳۸۸) نقد و بررسی آثار داستانی احمد محمود. استاد راهنما سعیدالله قره‌بگلو، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.

قناعت، نرگس. (۱۴۰۰) نقد بوم‌گرایی ادبیات دفاع مقدس با تکیه بر سه رمان: زمین سوخته، سفر به گرای ۲۷۰ درجه و شطرنج با ماشین قیامت. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: راضیه حجتی‌زاده، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.

گارو، رنه. (۱۳۴۸) مطالعه نظری و علمی در حقوق جزا. ترجمه: ضیاء‌الدین نقابت. ج ۳. تهران: ابن سینا.

گران، دیمیان. (۱۳۷۹) رئالیسم. ترجمه حسن افشار. چاپ سوم. تهران: مرکز.

گلستان، لیلی. (۱۳۷۴) حکایت حال: گفتگو با احمد محمود. تهران: کتاب مهناز.

محمود، احمد. (۱۳۶۸) زمین سوخته. چاپ هشتم، تهران: معین.

محمودی، اعظم. (۱۳۹۵) بررسی مؤلفه‌های پایداری در رمان زمین سوخته اثر احمد محمود. پایان‌نامه

کارشناسی ارشد، استاد راهنما: بیژن ظهیری‌ناو، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی.

مردمند، مرزیه. (۱۳۹۰) بررسی مسائل اجتماعی و فکری در سه رمان از آثار احمد محمود: همسایه‌ها، داستان

یک شهر و زمین سوخته. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: اسماعیل صادقی و سید جمال‌الدین

مرتضوی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهر کرد.

مرادی، مهری. (۱۳۸۸) رئالیسم بومی و بازآفرینی واقعیت در آثار احمد محمود. پایان‌نامه کارشناسی ارشد،

استاد راهنما: محمد ایرانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه کردستان.

مقدم فرهی، نادیا. (۱۳۹۹) بررسی عنصر حقیقت‌مانندی در دو رمان زمین سوخته و نخل‌های بی‌سر. پایان‌نامه

کارشناسی ارشد، استاد راهنما: فؤاد مولودی، دانشکده فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه سوره.

میرزایی، سارا. (۱۳۹۷) مؤلفه‌ها و زمینه‌های رمان ضد جنگ در آثار احمد محمود در دو رمان: زمین سوخته و

مدار صفر درجه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: محمد ایرانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی،

دانشگاه رازی کرمانشاه.

نیری، محمد یوسف؛ خیراندیش، سیدمهدی. (۱۳۸۴) «شهادت در عرفان اسلامی». فصلنامه علوم

اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، شماره ۴۲، ۱۹-۳۲.

ولی‌پور یکانی، احسان. (۱۳۹۹) بررسی تطبیقی بن‌مایه‌های مشترک رئالیستی در دو رمان «موسم الهجره الی

الشمال» اثر طیب صالح و رمان «همسایه‌ها» اثر احمد محمود. استاد راهنما: عبدالاحد غیبی، پایان‌نامه

کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.

یغمایی، راضیه. (۱۳۹۲) صحنه‌پردازی و فضا‌سازی در رمان‌های جنگ (پل معلق، زمین سوخته، نخل‌های

بی‌سر). پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی، شهر کرد: دانشگاه شهر کرد.

References

- Abbasi, P. (2016). "Studying and analysis of realisms faces in the three of Holy defense's novels: The *Zamin-e Suxte*", Chess with The Doomsday Machine and Journey To Heading 270 Degree, Master thesis, Supervisor: Mehdi Khademi Koolaei, *Mazandaran Payam-e Nour University*. (In Persian).
- Eydipour, S. (2009). "Criticism and reviewing of Ahmad Mahmood works", Master thesis, Supervisor: Saeedollah Ghare Bagloo, Literature and humanities college, *Azerbaijan Shahid Madani University Publications*. (In Persian).
- Abyar Ghamsari, M. (2021). "Reviewing Components of Persian Realism In Persian Novel (According to Ten Wellknown Realism Novels)", Supervisor: Reza Shajari, P.H.D treatise, literature and foreign language college, *Kashan University Publications*. (In Persian).
- Adibi Sadeh, M. (2000). *Sociology of War and Military Forces*, Tehran: Study and Editing of Universities Humanities Books Institute. (In Persian).
- Ahmadi, N. (2012). "Creating Space in Ahmad Mahmood Novels: Neighbors", Story of aCciry, and The Zero Degree Orbit, Master thesis, Supervisor: Behrouz Zhaleh, Literature and humanities college, *Zanjan University Publications*. (In Persian).
- Ahmadpour Beiranwand, Z. (2016). "Reviewing of Society Aspect in War Novels Relying on Headless Palm Tree Novel and Sorayya in Coma", Master thesis, Supervisor: Amir Abbas Azizifar, literature and humanities college, Razi university of Kermanshah. (In Persian).
- Batani, M. (2001). *English-Persian Contemporary Culture*, Tehran: Farhang-e-Mo'aser. (In Persian).
- Delfi, K. (2011). "Study of Story Elements in Ahmad Mahmood works with Emphasis on The Zero Degree Orbit and The *Zamin-e Suxte*", Master thesis, Supervisor: Mokhtar Ebrahimi, literature and humanities college, Shahid Chamran university. (In Persian).
- Doost Mohammadi, H. (1979). Revolution and Anti-Revolution, *Lessons from school of Islam*, 19(4), 250-259. (In Persian).
- Eliot, T.S. (1996). *Selected Works in the Realm of Literary Criticism*. Compiled and translated by Dr. Seyed Mohammad Dāmādi. 1st Edition. Tehran: Elmi Publications. (In Persian).
- Ghanaa't, N. (2021). "Nativist criticism of Holy defense literature relying on three novels: The *Zamin-e Sukhte*", Journey To Heading 270 Degree, Chess With The Doomsday Machine, Master thesis, Supervisor: Razieh Hojjati Zadeh, *Literature and humanities university of Isfahan Publications*. (In Persian).
- Golestan, L. (1995). *Story of mood: Cnversation with Ahmad Mahmood*, Tehran: Mahnaz book. (In Persian).
- Grant, D. (2000). *Realism*. Translated by Hassan Afshar. Third Edition. Tehran: Markaz Publications. (In Persian).

- Guerra, G. (1969). *Theoretical and academic study in criminal law*, Translated by: Ziaaddin Neghabat, Third volume, Tehran: Ebn e sina publications. (In Persian).
- Haghjoo, N. (1993). *Economical Reviewing of War Damages, Refah Ejtmaei Magazine*, 3(20), 1-23. (In Persian).
- Haloosi, P. (2016). "Study and Analysis of Khouzestan's Contemporary Writer's Short Stories with Modernism and Climateism Approach", P.H.D treatise, supervisor: Manoochehr Tashakkori and Parvin Golizadeh, literature and humanities college, Shahid Chamran University. (In Persian).
- Hasani, A. (1990). *Captivity Motivation Genesis, War Captives Rights, Lessons from School of Islam*, 30(7), 36-42. (In Persian).
- Mahmood, A. (1989). *The Zamin-e Sukhte*, Eighth edition, Tehran: Moein. (In Persian).
- Mahmoodi, A. (2016). "Study of resistance components in The *Zamin-e Sukhte* novel from Ahmad Mahmood", Master thesis, Supervisor: Bijan Zahiri Naw, Literature and humanities college, *Ardebil University Publications*. (In Persian).
- Mirzaei, S. (2018). "Components and backgrounds of anti-war novel in two novels of Ahmad Mahmood: The *Zamin-e Suxte* and *Zero Degree Turn*, Master thesis", Supervisor: Mohammad Irani, Literature and humanities college, *Razi university Publications*. (In Persian).
- Moghaddam Farahi, N. (2020). "Study of realism component in The *Zamin-e Sukhte* and *Nakhlhaye bi Sar* Novels", Master thesis, Supervisor: Foad Mowlodi, Culture and communications college, sooreh university. (In Persian).
- Moradi, M. (2009). "Native realism and recreation of reality in Ahmad Mahmood works", Master thesis, Supervisor: Mohammad Irani, Literature and humanities college, Kurdistan university. (In Persian).
- Moradmand, M. (2011). "Study of social and intellectual issues in three novels of Ahmad Mahmood: *Hamsaye-ha*, *Dastan-e yek shahr* and *The Zamin-e Suxte*", Master thesis, Supervisors: Esmail Sadeghi and Seyed Jamaladdin Mortazavi, Literature and humanities college, Shahrekord University. (In Persian).
- Nayyeri, M., Kheirandish, M. (2005). Martye and Martyrdom in Islamic Mysticism, *Social science and humanities quarterly journal of Shiraz university*, 22(42), 19-32. (In Persian).
- Payandeh, Hossein. (2012). *Short Stories in Iran (Realistic and Naturalistic Stories)*. Volume 1, Tehran: Niloufar Publications. (In Persian).
- Pirizamaneh, M., Pirizamaneh, D., Ghadami, K., Bazgoli. H. (2016). "Toolar Espionage in Soft War Area", (Typology, Obstacles in Investigations and Related rules with Computer Espionage), *quarterly journal of soft power studies*, 6(15), 136-158. (In Persian).
- Rahe Derakhshan, M. (2006). Fear and Individual-Social Personality, *Samarghand*, 4(13,14), 185-192. (In Persian).

- Rashidi Fard, A. (2004). "War Novel: According to The *Zamin-e Suxte* from Ahmad Mahmood and Winter 62 from Esmail Fasih", Master thesis, Supervisor: Mohammad Gholam, Literature and humanities college, Tarbiat Moallem university of Tehran. (In Persian).
- Sae'idi, M. (2006). Most Approaches in War Fiction (1980-2005), *Persian language and literature research*, Fall and winter, (7), 21-36. (In Persian).
- Sartre, J.P. (2009). *What is literature*, Translated by Abolhasan Najafi and Mostafa Rahimi, Tehran: Niloofar. (In Persian).
- Scholes, R. (1998). *Elements of Fiction*. Translated by Farzaneh Taheri. 1st Edition. Tehran: Markaz Publications. (In Persian).
- Shokri, Gh. (1987). *Literature of Resistance*. Translated by Mohammad Hossein Rouhani, Tehran: Nashr-e-No Publications. (In Persian).
- Taheri Nia, A., Yadollah Panbezari, S. (2005). Sustainability Fruits in Ibn-e- Abar Ghazaei' *Nameh Paydari*, By the efforts of Ahmad Amiri Khorasani, 341-348, Kerman. (In Persian).
- Walipour Yekani, E. (2020). "Comperative Study of Common Realistic Motifs in Two Novels: Season Of Migration To The North by Tayeb Salih and Hamsaye-ha by Ahmad Mahmood", Supervisor: Abdolahad ghaibi, Master thesis, Literature and humanities college, Azerbaijan shahid Madani University. (In Persian).
- Yaghmaei, R. (2013). *Master thesis*, Supervisor: Sadegh Esmaili, Literature and humanities college, Shahrekord university. (In Persian).
- Zanjani, H. (2012). *Migration*, Second Edition, Tehran: Samt Publications. (In Persian).

